

УГ 9

М. МАРЧЕНКО

**БОРОТЬБА РОСІЇ І ПОЛЬЩІ
ЗА УКРАЇНУ**

(1654—1664 рр.)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ—1941

9(47.7)
M-30

М. МАРЧЕНКО

БОРОТЬБА РОСІЇ І ПОЛЬЩІ
ЗА УКРАЇНУ
(1654—1664 pp.)

Львів

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут Історії
Львів

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1941

Відповідальний редактор *М. І. Супруненко*

I

Становище України в перші часи після приєднання її до Росії

1. ВНУТРІШНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ ПРИЄДНАННЯ

Середина XVII ст. є переломним моментом у житті України. В результаті всенародної визвольної війни 1648—1654 рр. з України були вигнані довговічні гнобителі українського народу — польські магнати, шляхта, знищений національно-релігійний гніт, що був виразом політичного безправ'я українського народу.

А проте вигнання польських феодалів і знищення католицизму на Україні не означало знищення в ній феодальних відносин. Навпаки, внутрішнє становище України після визвольної війни і приєднання України до Російської держави саме характеризує дальший розвиток феодальних відносин на всій звільненій від панування Речі Посполитої території.

Відносно низький рівень розвитку продуктивних сил України в XVII ст. не давав можливості переходу однієї форми суспільних відносин в інші.

Ремесло і торгівля в середині XVII ст. стояли на Україні на нижчому порівнюючи з Західною Європою рівні. Довголітнє хижацьке виснажування природних багатств України польською шляхтою наклало глибокий відбиток на економіку країни і на все її політичне й культурне життя. Величезне зuboжіння народних мас було результатом жорстокої експлуатації українського селянства, нижчих верств козацтва і міщанства польськими магнатами, шляхтою і монастирями. Монастирі були великими землевласниками і збирачами скарбів. Напрямодження ними величезної маси скарбів у формі монети, коштовного посуду і церковного майна вилучало силу народного багатства з торговельного обігу і порушувало процес виробництва і обміну.

Соціально-економічні відносини в середині XVII ст. на Україні після звільнення переважної більшості її території від польсько-шляхетського панування характеризуються здрибненням селянсько-козацького землекористування, посту-

повим ростом великого феодально-старшинського землевладіння і в політичному відношенні — наявністю феодальної ієрархічної драбини на чолі з гетьманом, що становило особливу форму державного апарату¹).

Соціально-політичні, класові відносини ще в період запеклої боротьби з польською шляхтою визначили характер суперечностей всередині широких верств української людності, що піднялась на війну з Польщею за своє національне визволення. Внутрішні класові суперечності виявлялися дуже часто в різких конфліктах, неминучих при наявності старшинської верхівки, що зросла і зміцніла в першій половині XVII ст. Ці конфлікти були виявом класових суперечностей між феодальними верхами старшини і монастирів і більшістю народу — селян, нижчих верств козацтва і міщанства.

Представники козацько-старшинської верхівки, що стали на чолі визвольної війни, дивились на перемогу над Річчю Посполитою, на скасування магнатського землевладіння і т. д. як на перехід панування від польської влади до української старшинської адміністрації. Це означало утворення української феодальної держави з її державним апаратом.

Щодо основного засобу матеріального виробництва — землі і продуцента — залежного селянства, то для старшини було ясно, що встановлення правових відносин, права власності на землю, упорядкування відносин між селянами і старшиною, шляхтою і монастирями, встановлення взаємовідносин між старшиною і нижчими колами козацтва, городского і запорізького, — повинні належати гетьманській владі, генеральній та полковій старшині.

Селянство ж, що піднялось на боротьбу проти польських гнобителів, покозачуючись, вважало себе вільним від усяких феодальних повинностей, між іншим і від повинностей на користь православної шляхти і монастирів. Ще в самий розпал визвольної війни боротьба повстанців спрямовується не лише проти головного ворога — польської шляхти, а й проти православної шляхти і монастирів. Наприклад, одразу після героїчних перемог Богдана Хмельницького над польськими гнобителями під Жовтими Водами й Корсунем повстанці напали на маєтки Густинського православного монастиря на Прилуччині, не бажаючи відбувати повинностей на користь монастиря. Тоді, в липні 1648 р., Хмельницький уважав за потрібне видати відомий універсал Густинському монастиреві на маєтки².

¹ Докладно про державу на Україні тих часів див. у праці проф. Ів. Крип'якевича „Студії над державою Богдана Хмельницького“ записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, тт. 138—140, 144—145, 147, 151.

² Л а з а р е в с к и й, Малороссийские посполитые крестьяне, К. 1908, с. 5.

З самого початку визвольної війни старшині, що стала на чолі її, треба було оглядатися на те, що робилось на Україні; бож там розгорнулись такі події, що „рідкий в той крові на тот час рук своїх не омочил и того граблення тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругания от посполитых люде й, а найбільше от гультайства, то есть от броварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значний и не хотів привязоватися до того козацького війська, тилько мусіл задля позбиття того насміховиська и нестерпимых бід в побоях на полях и кормах незвичайних, и ти и мусіли у військо приставати до того козацтва“¹. Таке загострення класової боротьби в таборі повстанців не могло не викликати заходів гетьмана і решти козацької старшини щодо забезпечення прав українського панства, козацької старшини, особливо після Зборовської угоди 1649 р., коли реєстрове козацтво і старшина добилися для себе великих поступок від уряду Речі Посполитої. Гетьманський уряд, генеральна й полкова старшина звертають увагу на те, щоб забезпечити собі привілейоване становище над посполитими. Богдан Хмельницький видав ряд універсалів, щоб „вольно уже в миру и шляхті до своих маетностей и староств приізжать...“.

„...Кождый нехай из своего ся тішит: козак нехай своего глядит и своих волностей постерегае, а до тих, котори не суть прийняти до реестру нашего, абы дали покой... и в засівках котори на ланях панских збоже літа военного позасівали, знявши збожа тепер нивы поотдавали; а которые збоже по примирью сего літа на ланях панских сіяли ярину, аби десятую копу дали; бо уже по примирью не годилося того чинити, досить бы тішитися ласкою божию и войсковою, що до волностей своих принялисмо, а жебы только при своем добром зоставались, иначей абы не чинили, под строгим каранем войсковым“². Так писав Хмельницький з Ірклієва ніжинському полковникові Шумейку. Зміцненням своєї влади вже за Зборовським договором гетьманський уряд Хмельницького намагався визначити взаємовідносини в суспільстві, а саме як взаємовідносини залежних селян і феодалів, спираючись на привілейовану верству українського суспільства — реєстрове козацтво, число якого, як відомо, було визначене за Зборовським трактатом в 40 тисяч; решту селян, що звільнилась від польсько-шляхетського кріпосницького гніту, новоутворена старшинська держава намагалася повернути знову в феодальну залежність. Селяни, що під час

¹ Літопис Самовидця, К. 1878, с. 13.

² Киевская старина, 1888, кн. 7, с. 12. Документи, известия и заметки.

війни позасівали землю, зібрали збіжжя, мусили повернути ниви землевласникам, а ті, що засіяли землю під час перемир'я, мусили платити десятину.

Відбивши іноземну навалу, керівні феодальні кола України шукають ідеологічної опори серед православного духовництва, яке мало в той час величезний вплив на маси православного населення; тим то й недивно, що козацько-старшинський уряд дбає про добробут православних монастирів.

Православне духовництво — церква і монастирі на Україні — відіграли видатну роль у боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування. Відома безліч прикладів, коли православне духовництво, особливо нижче, було ідеологічним натхненником визвольної війни, а часом саме виступало із зброєю в руках, борючись разом з козаками проти польської шляхти за визволення свого краю.

Ось чому Хмельницький не може обійти православних монастирів і церков, обдаровуючи їх поруч з козаками і українською шляхтою майновими посіlostями. Їм передаються в володіння маєтки, головним чином ті, що належали католицьким кляшторам і ксьондзам.

Рядом універсалів Хмельницький обдаровує землями монастирі і приватних земледержавців. Так, після урочистої зустрічі Хмельницького в Києві в грудні 1648 р. гетьман видає універсал на послушенство селян села Підгірці Київсько-Печерському жіночому монастиреві; за цим універсалом селяни зазначеного села мусили бути „послушні“ і відбувати всякі повинності господині Магдалині Білецькій, ігумені печерській; хто не коритиметься цьому листові, говорилося в універсалі, буде прирівняний до воєнного ворога і „горлом караній будет“¹.

В травні 1651 р. Хмельницький видає універсал старшині Переяславського полку, за яким старшина має стежити, щоб ніхто не перешкоджав київському Межигірському монастиреві володіти наданим йому в володіння харківським ставом і млинами². В тому ж році київський Братський монастир дістав грамоту на маєтності, що колись були домініканськими, а саме: село Мостище „з угодьями и доходами“.

„Поневаж всемогущою своєю рукою десною бог и сотворитель неба и земли сподобил мні неприятелей и гонителей восточной церкви, матки нашей, ляхов з Украины в Польшу далеко прогнать, старане маю пильно около благолепия церквей божих и монастырей для размножения хвалы божой, а яко оным многим церквям и монастырям... для поправки и выживления придаваем маєтности ляцкие и млины, так монастыреви богоявленскому Брацкому киевскому доминикан-

¹ Акты Западной России, т. V, с. 85.

² Там же, с. 86.

ские маестности, а особливо село, названное Мостыща, над річкою Ирпенем зо всіма приналежними кгрунтами, полями, сіножатями, борами, лісами й всіма млинами и пожитками подаем в владу и спокойное уживание“¹.

В листопаді 1651 р. оголошено гетьманський універсал з наказом посполитим села Вереміївка, приписаним до монастиря Пустинного Миколи, не ухилитися від „послушенства звиклого“ монастиреві, справно виконувати свої повинності, ні в чому не чинити опору поставленим монастирем урядовим особам. Козаки теж дістали наказ не перешкоджати монастиреві реалізувати його права на млини, оренди, шинки та інші належні йому пожитки, а в усьому допомагати йому².

Подібні універсали були видані київському Золотоверхо-Михайлівському монастиреві в серпні 1652 р. на володіння селами Ходосівка і Креничі³, а лубенський Мгарський монастир в березні 1653 р. дістав дарчу грамоту на володіння сіножатями, які раніш належали ксьондзам бернардинам, а „також и тіми людьми, которые на них поселились“⁴. Мгарський монастир на Лубенщині може бути характерним прикладом інтенсивного росту і розвитку феодального землеволодіння православних монастирів в XVII ст. В 1655—1656 рр. Хмельницький видає ряд універсалів, що узаконюють поповнення монастирських володінь землями разом з селянством, що жило на них. Один з таких універсалів, виданий 18 квітня⁵ 1655 р., підтверджував володіння Мгарського монастиря грунтами, подарованими йому княгинею Раїною Вишневецькою⁶. Того самого року, 31 травня, був виданий універсал мгарським ченцям на володіння селом Вільшанкою, а 29 червня 1656 р. — селами Луки й Хіце⁷. Селянство, вважаючи себе звільненим „козацькою шаблею“ від магнатсько-шляхетських і монастирських повинностей, чинило опір новому поневоленню, і гетьман мусив видавати суворі накази і провадити їх у життя, щоб заспокоїти непокірних, „а хто б спротивним и непослушным был, такого, яко непослушника, каждого самому ж пану полковникови строго карать позволяем“⁸.

Ще за життя Богдана Хмельницького ряд надань на землеволодіння дістають приватні особи шляхетського стану,

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, сс. 444—445; Акты Западной России, т. V, с. 86.

² Акты Западной России, т. V, с. 87.

³ Там же, с. 88.

⁴ Там же, с. 89.

⁵ Всі дати подані за старим стилем. В документах, взятих з польських і німецьких джерел, подаємо в дужках й дати стилем новим.

⁶ Український архів, т. IV, К. 1931, Генеральне слідство про маєстності Лубенського полку, с. 70.

⁷ Там же, с. 72.

⁸ Там же.

але головним чином їх одержують під час визвольної війни православні монастирі, які в часи панування католицизму і унії зазнали великих економічних утисків.

Приєднання України до Росії і ослаблення загрози відновлення польсько-шляхетського ладу на Україні сприяли завершенню процесу оформлення української козацької держави з гетьманом, генеральною і полковою старшиною на чолі. Процес цей почався ще під час визвольної війни.

В самому оформленні приєднання України до Росії можна бачити, як гетьманський уряд намагається зберегти максимум державних автономних прав для України в складі феодално-кріпосницької Російської держави. На Переяславській раді, що була переломним моментом у житті України, козацька старшина поставила першу вимогу бояринові В. Бутурліну, щоб „их гетьмана Богдана Хмельницького и все войско запорожское полскому королю не выдавать и за них стоять, и волностей не нарушено, и кто был шляхтич или козак и мещанин, кто к какому чину наперед сего и какие маєтности у себе имел, тому б всему быть попрежнему, и пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маєтности свои государевы грамоты“¹. Треба сказати, що старшинсько-козацькі керівні кола, які зрослися з попереднім шляхетським ладом і тодішніми соціально-політичними відносинами на Україні, цілком природно, інших вимог на раді і висунути не могли. Вони вимагали збереження політичної влади, а також маєтностей. Про селянство — поспільство, як бачимо, мови тут немає; власність на маєтності української шляхти розумілась як власність з усіма угіддями і залежними селянами. Як відомо, питання, зв'язане з вимогою автономії України, московські послы на раді не розв'язали; вирішення його затяглося до поїздки козацьких послів на чолі з переяславським полковником Павлом Тетерею в Москву в березні 1654 р. За стійку поведінку Бутурліна на раді, за те, що він зміг відстояти позиції російського самодержавства, він був нагороджений похвальною царською грамотою.

Зміцнення економічної і політичної могутності козацької верхівки після Переяславської ради можуть характеризувати статті, послані гетьманським урядом через генерального суддю Самійла Богдановича-Зарудного і переяславського полковника Павла Тетерю російському урядові і підтвержені царем Олексієм Михайловичем.

Найперша з поставлених вимог була: забезпечення політичної влади козацького уряду на Україні і збереження „прав и вольностей войсковых, как из вѣков бывало в войске запорожском, что своими правами суживалось, и вольности

¹ Акты ЮЗР, т. X, с. 225.

свои имѣли в добрах и в судах, чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих чтоб товарищество сужены были, где три человека козаков, тогда два третьего судят“¹.

Такий лад, що утворився серед козацтва протягом століття, обстоювали подані царю статті. Наступні статті — це були прохання, що стосувалися переважно шляхетських прав реєстрового козацтва і старшини: залишити православну шляхту і вельмож при їх шляхетських правах; дати їм право обирати споміж себе старших на судові уряди; забезпечити їх власність під владою московського царя так само, „как при королях полских бывало“; православну шляхту, яка мала свої маєтності, не лише не позбавляти їх, а підтвердити їй права на володіння ними; гетьманові, як старшому, надати у власність староство Чигиринське, а решті старшини — писареві військовому, полковникам, суддям військовим і осавулам, відповідно до посади, платити платню, а також давати „и мельницу для прокормления“.

На підтвердження козацьких і шляхетських прав старшина просила грамоти, зокрема „чтобы на вѣчныя времена непоколебимо были. А когда то одержим, мы сами смотр меж себя имѣть будем, и кто козак, тот будет вольность козацкую имѣть, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкновену его царскому величеству отдавать, как и прежде сего“².

Не забуті були в просьбах перед царем і духовні — українські владики, і „государь указал и бояре приговорили: митрополиту на маєтності его, которыми ныне владеет, дать жаловальную грамоту“³.

В даному разі ми розглядаємо статті з погляду соціальних моментів, прагнення до забезпечення прав привілейованих верств суспільства: реєстрового козацтва, старшини, шляхти і духівництва. З погляду загальнополітичної ваги їх в історичній обстановці, що створилася на той час, це були вимоги повної незалежності козацького уряду в усіх питаннях внутрішньої політики на Україні.

Як відомо, всі вимоги-статті, подані російському урядові гетьманом і полковниками, за винятком зносин без відома царя з турецьким султаном і польським королем — „без государева указу не ссылаются“, — були ствержені: „Государь указал и бояре приговорили быть по их челобитью“.

Ствердження царем статей, поданих гетьманським урядом України, не було простою формальністю, а надавало Україні автономності в складі Російської держави. В перші роки приєднання України до Росії російський уряд майже не

¹ Там же, с. 446.

² Там же, с. 450.

³ Там же.

втручався у внутрішні соціально-політичні відносини на Україні. Московські воеводи, що бували з ратними людьми в найбільших містах — Києві, Переяславі, Чернігові, серед інших своїх функцій мали завдання стежити за непорушністю інтересів Російської держави в зовнішніх відносинах України з іноземними державами, слідкувати за настроями на Україні, запобігати всьому тому, що суперечило б державним інтересам взагалі, з тим, щоб у майбутньому сприяти запровадженню заходів царського уряду на новоприєднаній території. Уряд Олексія Михайловича сам був зацікавлений у задоволенні всіх старшинсько-козацьких вимог, бажав зміцнити довіря до себе серед козацтва і забезпечити собі надалі прихильність керівних кіл України.

Старшина, яка під час визвольної війни рекрутувалася дуже часто з простого реєстрового і запорізького козацтва, завдяки ствердженню російським урядом її вимог, після приєднання України до Росії почала швидко багатіти.

Знищення магнатського землеволодіння і володінь католицьких і уніатських монастирів, скасування хижацького використання народного багатства польською шляхтою дали величезний поштовх розвитку продуктивних сил країни.

Значній масі повсталого проти польсько-шляхетського панування народу, особливо посполитих, здавалося, що з приєднанням України до Росії перемога над польськими панами закріплена і що польські пани ніколи вже не повернуться. Селянство заходилося господарювати на звільненій від великих землевласників землі. Замість польської шляхти, в українському суспільстві виростала нова верства, яка претендувала на привілейоване становище: „як сіли люди после Хмельницького войн, тогда можнійшие пописались в козаки, а подлійшие в мужиках“¹.

Селяни, що недавно провадили запеклу боротьбу проти польської шляхти, мали себе за козаків; осівши на завойованих ними землях, вони вважали ці землі своїми, здобутими „правом козацької шаблі“. Старшинська феодална верхівка на чолі з гетьманом, за шляхетським правом, якого надавали шляхті польські королі і яке тепер було підтверджене царем, вважала себе повноправним власником усіх земель, на яких посполитий мусив виконувати „обыкную повинность“.

Гетьманський і полкові уряди вживають заходів до закріплення за старшиною та іншими державцями земель з усіма належними їм угоддями і повинностями.

Після названих вище універсалів монастирям на їхні маєтки Богдан Хмельницький в вересні 1656 р. дає універсал братам Михайлові і Іллі Рубцям за їх заслуги в війську за-

¹ Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, с. 5.

порізькому на села в Стародубському повіті: „Курознов, Роженичи из млином, село Бобки, Чернооков, Брадлов з отчинами, до оных сел здавна належачими, то есть Ляхов, Ключ, Головскую и Серовскую и Колбасовскую, з селищами Полховом и Стобками зо всіми до них принадлежностями... Пильно теди навпоминаем и розказуем, абы жоден з войск наших запорожських и вшелякое кондиции люде так наїздом, мимоїздом и подїздом в оных маетностях их найменше кривды и перенагабания чинити не важилися, так якось мы за указом сего писания нашого приречения панове Михайло і Ілля Рубцове спокійне тоє маетности заживали, ни од кого найменшой не поносячи кривды и прикрости. Бо ежели бы хто был противный сему писанию нашому и важилося, що там у вышреченных селах и маетностях кривду якую им самим и людем чинити, то мы каждого такого за скаргою найменшою строго без отвїту будем карати, иначе не чинячи. Дан з Чигирина дня 4 септеврия 1656 р. Богдан Хмельницький рукою власною“¹.

Ряд подібних універсалів був виданий гетьманом і іншим державцям. Цікаво, що надання давали не тільки гетьман, а й полковники та інші старшини. Так, в січні 1655 р. з військового козацького табору, з Бихова, наказний гетьман Іван Золотаренко видає універсал на повернення Тимошеві Куриленку, сотникові шептаківському, млина в Шептаках на р. Роми². Той самий універсал, очевидно, в зв'язку з виникненням конфлікту між селянством і козаками, що бувало дуже часто, підтверджує ще раз ніжинський полковник Гуляницький в лютому 1656 р. 5 серпня того ж року він видає універсал про надання священнику Ананієві Плошковському і панові Роману Понирці слободи на пів року і млина, збудованого ними на р. Сліпороді в Глухівській сотні³.

Гетьманський і полковницькі уряди стають на захист шляхти, що перейшла на бік козацтва. Наприклад, 31 березня 1656 р. Хмельницький видає універсал з заборонаю чинити кривди в маетностях шляхтичів Любецького повіту, що перейшли на бік козацтва: Сави Унучка, любецького сотника, і Артема Краківського з усією тамтешньою шляхтою. 23 червня 1656 р. гетьман забороняє універсалом чинити кривди в маетностях шляхтянки Катерини Грязної в селах Слабині, Янівці, Лукашівці та ін., тобто повертає їй шляхетські права на володіння цими селами⁴. Подібний універсал був виданий Хмельницьким 26 червня 1656 р. про ствердження за Юрієм Бакуринським маетностей у Чернігівському пол-

¹ Акты ЮЗР, т. III, сс. 545—546.

² Архив Черниговского дворянского собрания, № 320, арк. 3.

³ Там же, копія XVIII ст. № 5153, арк. 158.

⁴ Там же, № 3336, арк. 7.

ку, що ніби були куплені його батьком, а саме: Велика Вєсь, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянка та ін.¹

Офіційні польські урядові кола сподівались, мабуть, на підтримку шляхти на Україні, бо в цій справі ми знаходимо такі відомості: 11 листопада 1656 р. надзвичайні королівські послы в Відні вдалися з проханням про допомогу шляхтичам Сулимі і Васильківському, що поверталися з турецького полону². Треба сказати, що випадки оборони інтересів католицьких шляхтичів становили виняток, і то лише при умові переходу їх на бік переможного козацтва.

Внутрішні політичні заходи на Україні дуже часто були підпорядковані завданням оборони від зовнішнього, головню польсько-шляхетського, нападу.

Справа оборони від шляхетсько-польської навали, що загрожувала Україні і після приєднання її до Росії, в автономній Українській державі займала головне місце. Питання оборони батьківщини давало найміцнішу опору керівним верхам, які знаходили тут найбільшу підтримку серед переважної більшості народу. В цьому питанні старшинські кола, що очолювали рух, спрямований до відсічі іноземним нападам і до обстоювання здобутків визвольної війни, відіграли велику прогресивну роль у житті і дальшому розвитку України. Інтереси оборони краю були тією основною справою, яка приводила переважну більшість українського народу до боротьби за повне національне визволення.

2. ВІЙНА ПРОТИ ПОЛЬЩІ 1654—1656 рр.

Після приєднання України до Росії було ясно, що уряд Речі Посполитої не примириться з утратою України, яку польські пани вважали для себе „золотим яблуком“. Нова війна з Польщею була неминуча. Перспективи цієї війни бачив і російський уряд, приймаючи Україну до складу Російської держави.

Як відомо, 1 жовтня 1653 р. „великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всея Руси самодержец, указал о том же литовском и черкасском деле учинить собор“³. На соборі справу прийняття України під владу російського царя тісно й нерозривно зв'язували з питанням про ставлення російського уряду до Польщі. Поруч з ухвалою про прийняття Богдана Хмельницького з запорізьким військом під „високу царську руку“ собор постановив стояти за честь царя і воювати проти польського короля⁴.

¹ Архив Черниговского дворянского собрания, копия XVIII ст., № 13, арк. 22—23.

² Там же, № 4851, арк. 83—84.

³ Собрание государственных грамот и договоров, М. 1822, с. 481.

⁴ Акты ЮЗР, т. X, с. 16.

Таким чином, у самому приєднанні України до Російської держави була закладена неминучість війни Росії проти Польщі. Слідом за указом про поїздку для прийому гетьмана Богдана Хмельницького, полковників, писаря і всього війська запорізького і про приведення їх, а також міщан і всіх жителів Києва та інших міст, якими володіли Богдан Хмельницький і все військо запорізьке, до присяги¹, 5 жовтня 1653 р. царський уряд звелів послати до Великого Новгороду боярина й воеводу Василя Шереметева, окольничого Семена Стрешньова, думного дворянина і ясельничого Ждана Кондирьова і дяка Дмитра Шубіна збирати військо. Окольничому Стрешньову цар доручив збирати ратних людей також у Пскові². На весну, до травня 1654 р., царське військо мусило стати на кордонах і бути готове виступити проти ворога. 23 жовтня 1653 р. цар Олексій Михайлович заявив, що він „поволил идти на недруга своего, польского и литовского короля Яна Казимера за его многие неправды“³.

Отже війна між Російською державою і Польщею стала неминучою вже з осені 1653 р. Хід цієї війни наперед уважали успішним, і російський уряд міг цілком поклатися на свої свіжі військові сили; Польща ж була виснажена в довготривалій війні з повсталим українським народом.

В пам'яті російського народу свіжі були спогади про польсько-шляхетську інтервенцію в першій половині XVII ст., він почував ненависть до іноземних завойовників, і російський уряд цілком міг розраховувати на патріотизм свого народу і на його підтримку в війні проти польських панів. Ненавиділо шляхетських завойовників і населення загарбаних свого часу Польщею білоруських і російських земель (Смоленщини), отже на підтримку цього населення російський уряд також міг поклатися.

Україна, що знайшла сильну зовнішню опору в об'єднанні з Росією, була пройнята прагненням до кінця боротися з своїм споконвічним ворогом — польським панством.

Після Переяславської ради боярин Бутурлін, об'їжджаючи міста й містечка України для приведення людної України до присяги російському царю, одночасно готував ґрунт для наступу на Польщу. З статейних списків посольства ближнього боярина В. Бутурліна, окольничого І. Алфер'єва і думного дяка Л. Лопухіна, що перебували на Україні для прийняття присяги від Богдана Хмельницького, запорізького війська і всіх жителів українських міст на підданство царю Олексію Михайловичу, дізнаємося: „Генваря в 22 день в местечко Старую Басань, к боярину Василию Васильевичу Бутурлину с товарищи писали из Корсуни гетман Богдан Хмельницкий

¹ Дворцовые разряды, т. III, СПб 1852, с. 372.

² Там же, с. 373.

³ Там же, с. 377.

лист, да писар Иван Выговский лист же о том, чтоб боярин Василий Васильевич с товарищи писали в Путивль царского величества к бояром и воеводам, ко князю Федору Семеновичу Куракину с товарищи, чтоб они шли с государевыми ратными людьми в Киев не мешкая, чтоб в их городех всякие люди на государеву милость были надежны и в Кieve б от литовских людей было безстрашно“¹.

Бутурлін і собі закликав людність вивідувати ворожі задуми Польщі і Литви. В Чернігові і в містах і містечках Чернігівського полку полковникові Степану Пободайлу було наказано збирати всякі відомості і писати царю про все, що буде йому відоме про польського короля².

Звістка про приєднання України до Росії викликала величезне занепокоєння в Польщі.

В українському козацькому літопису знаходимо відомості про те, що польський король і кримський хан, дізнавшись про підданство України Росії, „погодились зараз таки Москву й козаків вогнем і мечем воювати“³.

Кримська орда, в зв'язку з поступовим впливом Російської держави на справи України ще до приєднання її до Росії, ослабляє зв'язки з козацтвом і схиляється на бік Польщі. Вже Жванецька кампанія показала більшу прихильність хана до Речі Посполитої, ніж до України.

Приєднання України до Росії, зрозуміло, політично зміцняло останню в її зовнішніх стосунках не лише відносно Польщі, а й відносно інших сусідів, в тому числі і Кримського ханства з його тоді напівзверхницею Отоманською Портою. Загрозу від такого могутнього сусідства добре розуміли кримський хан і турецькі керівні верхи. Крим з ворога перетворюється в тимчасового близького союзника Польщі. Особливо зміцнюються зв'язки Кримського ханства з Річчю Посполитою в політиці проти Росії після смерті хана Іслам-Гірея III, коли на ханство 25 серпня 1654 р. вдруге вступив його брат Мухамед-Гірей IV.

Польському урядові необхідно було змовитися з татарами, бо було ясно, що Польща сама з такими сильними супротивниками, як Російська держава і Україна, не впорається.

Керівні кола Речі Посполитої дуже турбувалися з приводу утвореного становища. Король картав шляхту за її політичну анархію, яка приводила до руїни Польської держави, жалкував, що не задовольнив прохання козаків, які часто зверталися до нього; словом, винною в утраті України король вважав польську шляхту, яка виступала проти централізованої королівської влади і своїм свавіллям довела до та-

¹ Акты ЮиЗР, т. X, сс. 262—263.

² Там же, с. 269.

³ Літопис Самовидця, с. 241.

ких жалюгідних наслідків. В сенаті король заявив, що „через невгамовний наш гнів і упертість ми втратили Україну, це „золоте яблуко“, і назавжди відштовхнули від себе козаків — молодців, за зброєю і сторожею яких ми, як за міцними мурами, довгий час жили в спокої і мирі“¹.

Але жалкування за Україною не виводило з скрутного становища, в якому опинилася Річ Посполита. Польський уряд почав нові підступи проти людної України. 18 (28) лютого 1654 р. король видав відозву до міщан та інших жителів України, де намовляв їх не слухатися Хмельницького відносно підданства Російській державі і давав знову різні демагогічні обіцянки щодо збереження стародавніх прав і вольностей козацьких. Одночасно польський уряд намагався шукати опори серед частини козацької старшини, що була, мабуть, незадоволена результатами Переяславської ради 1654 р. Як відомо, під час Переяславської ради деякі полковники, наприклад, уманський — Глух, паволоцький — Суличич, не дали присяги царю. Передбачаючи другий бік лиха в підкоренні України російському самодержавству, не присягнув тоді й вінницький полковник Іван Богун. Тому польський уряд сподівався знайти в ньому собі опору. До нього був посланий для переговорів шляхтич Олексич. Щоб притягти вінницького полковника на свій бік, польський уряд обіцяє йому гетьманську булаву і дає право вибрати собі яке тільки схоче староство на Україні: „а для того обіцяє твої милости самому король его милость гетманство запорожское, шляхетство і староство, котороенибудь твоей милости в Украйне полюбится, в чом его милость пан гетман и иные панове сенаторы присягнути готовы и король его милость подтвердит, и все волности, издавна войску запорожскому наданные от королей полских, непременно додержат обіщает. Только того король его милость хочет от твоей милости и от тих, которые похотят при тебе стоять, чтоб есте отступили от подданства царя московского и от послушания Хмельницького“².

Але Богун горів ненавистю до польської шляхти і, не зважаючи на непокору російському царю, переслав пропозицію короля Хмельницькому, просячи негайної підтримки збройними силами для наступу на військо Потоцького, що стояло в Межибожі.

Потоцький, утративши надію на зраду Богуна, почав на Брацлавщині руйнувати міста, містечка й села. Населення Брацлавщини жорстоко, уперто боролосся проти шляхетських погромників; так, проти них повстало саме місто Брацлав, і Потоцький, не змігши взяти його, подався на Умань проти

¹ Літопис Самуїла Величко, К. 1848, т. I, с. 174.

² Акты ЮЗР, т. X, сс. 555—556.

Богуна. В Умані Богун, маючи п'ятнадцять тисяч війська, завзято боронився і примусив польське військо відступити, а одержавши підкріплення, почав переслідувати ворога і прогнав польські загоны назад до Межибожа.

Саме тоді, коли на Поділлі розгорталася жорстока боротьба, Богдан Хмельницький 7 квітня 1654 р. вирядив свого посланця Филона Гаркушу до російського уряду з наказом „іменем усієї старшини“ сповістити про все, що діялося на Брацлавщині, а також, що під час боїв захоплено багато „язиків“, за словами яких король, занепокоений прийняттям України під владу Росії, вирядив послів до кримського хана, до німців і угорців домовлятися про спільні виступи¹.

На цей лист уряд Олексія Михайловича через кілька днів, 12 квітня, відповів, що царські бояри і воеводи з військовими людьми, кінними і пішими, уже послані проти польсько-литовських військ до Пскова, Брянська й на Великі Луки і що сам цар вирушить з військом під Смоленськ після трійці. Тут же цар похвалив Івана Богуна за його вірність „и нашу государскую грамоту с нашим царского величества милостивым словом послать к нему за то велели“².

Щоб забезпечити тил України від нападу кримських татар, російський уряд задовольнив прохання Хмельницького з умовою, що в разі спільного виступу татар з польським військом донські козаки оберігатимуть українські кордони від татарського спустошення, а в разі потреби підуть походом на Крим, щоб відвернути увагу кримського хана від подій на Україні³.

Цар радив гетьманові використати всі можливі сили для наступу на шляхетську Польщу. Так, з Москви через дяка Томілу Порфїр'єва він радив гетьманові увійти в зв'язок з ногайськими татарами, що кочували близько українських міст, завести з ними дружбу⁴.

На це Хмельницький відповів через того самого Томілу, що біля українських міст ногайських татар кочувало з 20 тисяч і що з ними гетьман провадив переговори; їх мурзи Келимбят, Юсуп, Казий і Смаїл обіцяли бути в дружбі з гетьманом і запевняли, що стоятимуть з українськими козаками заодно, але через деякий час ногайці відійшли з своїми кочовищами, і на них навряд можна буде розраховувати.

Про події на Правобережній Україні в березні — квітні 1654 р. російському урядові доносили і київські воеводи Куракін і Волконський. Дізналися вони про ці події через свою розвідку, від здобутого „язика“, і з допису київського полковника Павла Яненка. Відомості їх підтверджували все те,

¹ Акты ЮЗР, т. X, сс. 559—560.

² Там же, сс. 567—570.

³ Там же, с. 571.

⁴ Там же, с. 574.

що говорили посланці Хмельницького, а саме про спустошення, які чинили польські війська на території Уманського полку, і про те, що Богун, не зважаючи на стійкість, не має сили витримати польського наступу і відступає з Рахнів до Івангорода.

В відповідь на цю звістку царський уряд ужив заходів до укріплення Києва. В зв'язку з відомостями з України він наказав боярам і воєводам зв'язатися з Хмельницьким, а бояринові В. Шереметеву і окольничому Ф. Бутурліну — вирушити з Рильська на Київ „со многими ратными людьми, с конными и с пешими, и над польскими и литовскими людьми промышляти, сколько милосердный бог помочи подаст“¹.

В той час, як на Україні розгорталася боротьба проти нових нападів польської шляхти, українські послани на чолі з Павлом Тетерею і Самійлом Богдановичем-Зарудним ще в березні просили, щоб цар, не гаючись, вирядив своє військо під Смоленськ і не дав ворогові об'єднати сили. Політика російського уряду в цій справі була вже цілком визначена, і в відповідь на вимогу козацьких представників „государь указал и бояре приговорили: про поход ратных людей объявить посланникам, с которого числа государь сам и бояре и ратные многие люди с Москвы пойдут, а к гетману не писать“².

15 березня в присутності козацької делегації цар провадив огляд своїх військ на Дівичому полі, а 17 березня був оголошений похід князя Трубецкого на Брянськ. Наприкінці квітня 1654 р. князь Трубецкой вирушив до Брянська для воєнних дій проти Польщі, маючи тісний зв'язок з Бутурліним, що перебував на Україні, і з Хмельницьким, який зібрав проти Польщі значні козацькі сили. На допомогу російським військам вирушили до Гомеля 20 тисяч козаків на чолі з наказним гетьманом І. Золотаренком, а 12 тисяч козаків, очолені полковником В. Золотаренком, вирушили під Смоленськ. Хмельницький, вирядивши козацькі війська на допомогу російському війську, сам готувався до походу під Львів³.

Головний удар російської і української армії був спрямований проти Литви як проти одного з плацдармів Речі Посполитої. Вирядивши передові зағони 18 травня, цар прийняв командування над усім військом і виступив з Москви „на недруга своего, на полского и литовского короля Яна Казимера, за его многие неправды и крестопреступления“⁴. Щоб не допустити до вдару з тилу від спільників польського короля, кримських татар, цар наказав бояринові Шереметеву,

¹ Там же, сс. 406—408.

² Там же, с. 451.

³ Корзон, Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, Kraków 1912, с. 350.

⁴ Дворцовые разряды, т. III, с. 412. УРСР

що стояв у Путивлі, вирушити до Білгорода і охороняти кордони Російської держави від татарського нападу¹. Завдяки сміливій тактиці командування, російське військо швидко добилось величезних успіхів. 28 червня 1654 р. цар з головними силами обліг Смоленськ, що був у польських руках. Облога тривала до трьох місяців. Але вона не перешкодила перемозі російського війська над військом Речі Посполитої в Білорусії.

29 червня цар одержав звістку, що жителі Полоцька б'ють йому чолом і здали місто². 20 липня було одержано відомості, що приступом узятий Мстиславль, 24 — здобуті Дісна і Друя, а 2 серпня — Орша. Розбивши литовського гетьмана Радзівілла, російське військо кинулось його переслідувати³ і завдало йому важкого вдару на р. Шкловці, 15 верст від Борисова. Багато трофеїв дісталось переможцям; сам Радзівілл, поранений, ледве врятувався. Білоруське населення радо зустрічало переможців. Польський уряд одержував відомості, що селяни, дуже ворожі до нього, скрізь здаються на царську ласку, роблять шкоди більше, ніж російські війська, і якщо справа піде так далі, то знову повториться козацька війна. Протягом серпня козацьке військо на чолі з наказним гетьманом І. Золотаренком здобуло багато перемог. 29 серпня Золотаренко повідомляв царя, який був біля Смоленська, що він узяв ряд білоруських міст — Чичерськ, Пропойськ і Новий Бихов⁴.

Смоленськ не витримав довгої облоги, тим більше, що в тилу його вже всі міста й містечка були в руках російських і козацьких військ; 23 вересня литовські воеводи, шляхта і міщани змушені були бити чолом царю на вірність: „И смоленской воевода, и полковник, и литовские люди из Смоленска вышли, и государю челом ударили на поле, и знамена положили перед ним государем и пошли в Литву“⁵. Таким чином, Смоленськ після довгої облоги був узятий.

Після здобуття Смоленська та інших міст, восени 1654 р., вся Білорусія, що складалася з воеводств Полоцького, Вітебського і Мстиславського, була в руках Російської держави. В той час коли російські війська з своїм командуванням, завдяки міцній, централізованій владі, діяли в повній єдності, спираючись на патріотизм народу і союз з основними силами українського козацтва, в польському таборі панувала властива польській шляхті ворожнеча. Саме тоді особливо загострилися суперечки між двома литовськими гетьманами — Гонсевським і Радзівіллом.

¹ Дворцовые разряды, т. III, с. 422.

² Там же, с. 432.

³ Там же, с. 440.

⁴ Там же, с. 445.

⁵ Там же, с. 449.

Серед польсько-литовської шляхти була повна розгубленість. Після втрати Смоленська король прибув з Польщі до Гродна і оголосив посполите рушення, але шляхта не наважилася виступити в похід. Лише згодом польський і литовський гетьмани, зібравши 12 тисяч¹ кварцяного війська і дворової шляхетської челяді, вирушили проти Золотаренка до Нового Бихова, але Золотаренко, з значно меншою частиною козаків, розбив польське військо. Дальші спроби польсько-литовського війська повернути втрачену територію також зазнали невдачі.

В той час коли на білоруському і литовському фронтах російські війська до кінця 1654 р. здобували перемоги над польсько-литовською шляхтою, на Україні після весняних сутичок з польськими загонами протягом всього літа було тимчасове затишшя.

Розгубленість польської шляхти в наслідок поразок у Білорусії не давала змоги Речі Посполитій зосередити достатні сили для наступу на Україну. Відповідно до варшавської угоди з кримським ханом, вони чекали допомоги від нього, але він не з'являвся, а провадив переговори з Хмельницьким про поновлення колишніх добросусідських відносин. Такою тактикою гетьман Хмельницький намагався відвернути увагу хана від допомоги Польщі.

Олексій Михайлович наполягав, щоб Хмельницький почав наступ на Польщу, але Богдан вичікував. В серпні цар послав дворянина Ржевського з категоричним закликом виступити з Фастова, де стояло чимало козацького війська на чолі з гетьманом, і 25 серпня Хмельницький вирушив разом з київським воеводою боярином Бутурліним до Бердичева.

Бутурлін, з наказу російського уряду, пропонував Хмельницькому йти на Луцьк на з'єднання з князем Трубецьким, але гетьман відмовлявся, мотивуючи свою відмову наступом на нього поляків і татар.

Гетьман мав чого боятися: незабаром коронний гетьман С. Потоцький з багатотисячним військом вирушив на Україну, і 18 жовтня дійшов до Бара. В авангарді польського війська йшли руйнівчі загоони Чарнецького, що спустошили містечка Красне, Мурафу, Немирів, Кальник і багато інших.

Особливо звірячої розправи зазнало українське населення Буші, Брацлавського воеводства, яке хоробро захищало своє місто від шляхетських завойовників. Шляхетськими загонами Чарнецького² було вирізано понад 16 тисяч мирного населення. Цією розправою шляхта хотіла залякати українську людину, викликати серед неї розгубленість.

¹ Павловичев, Польская анархия при Яне Казимире, кн. II, с. 134.
² Н. И. Костомаров, Богдан Хмельницкий, СПб 1904, с. 684.

З Буші польські війська рушили на Брацлав, де героїчно бився проти нападників Богун. Маючи величезний досвід у партизанській війні, досконало володіючи тактикою партизанського бою, Богун відступив до Умані і засів тут з 12 тисячами козаків. Героїчно оборонивши Умань, він поспішив на допомогу Хмельницькому, який разом з Шереметевим терпів невдачі в боях з підкріпленим татарами шляхетським військом під Охматовом на р. Багві, 45 верст від Умані. Не зважаючи на великі втрати під Охматовом, Потоцький в січні 1655 р. оточив козацький табір на рівнині урочища Багва (тепер село Багва на Таращанщині, Київської області), що дістало назву „Дрижиполе“. Тут, як оповідає український літопис, шляхта наступала так, що „трупом жолнірським козаки отаборились“¹. Рукопашний бій, не вгаючи ні вдень, ні вночі, тривав дві доби. Вже шляхетські драгуни вривалися в козацький і російський табір, козаки і стрільці вже „не так стрільбою, як оглоблями з саней били и многих побили, з котрих мало хто увойшол“². Із скрутного становища українське й російське військо вивів Богун, вдаривши на поляків з тилу і примусивши їх припинити облогу. Убитих в цьому бою налічували 15 тисяч. Перемога залишилась за козаками. Польські війська з татарами, приневолені відступати за Буг, дуже спустошили територію Правобережної України. Козацькі і російські війська повернулися до Білої Церкви, де стояла частина російського війська на чолі з Ф. Бутурліним.

До Білої Церкви цар послав наказ з призначенням В. Шереметева і Ф. Бутурліна командувачами російських військ на Україні, а представниками уряду — боярина В. Бутурліна і Г. Ромодановського, які мали вирушити разом з Хмельницьким, з усім військом запорізьким і з своїми військами під литовські міста³. Одночасно цар дізнався про зраду свого полковника Костянтина Поклонського, який здав Могилів польським військам і цим допоміг полякам добитися деяких успіхів⁴. Цар звелів бояринові князю Трубецькому збирати людей до Брянська для дальшого походу на „неприятеля нашого, польского и литовского короля“⁵.

Польща також поволі збирала сили, привертаючи час від часу на свій бік татар, які, набравши ясиру на всьому Правобережжі, відводили його в Крим і в Буджак і знову поверталися по нього.

Розгубленістю серед керівних кіл Речі Посполитої скористувався ще один сусід — шведський король Густав Карл X.

¹ Літопис Самовидця, с. 40.

² Там же.

³ Дворцовые разряды, III, с. 461.

⁴ Акты Московского государства, под ред. П. А. Попова, т. II, СПб 1894, с. 398.

⁵ Там же, с. 399.

Розпорошена і розкладена внутрішньою анархією польська армія мусила, таким чином, провадити війну на трьох фронтах — проти Швеції, російських і козацьких військ у Литві й Білорусії і в західній і південно-західній частині України, де на чолі війська стояв Хмельницький.

Звичайно, сили такого натиску Річ Посполита не могла витримати, і літом 1655 р. опинилась у безвихідному становищі. Карл Густав здобув основні, центральні райони Польщі. Російське військо разом з козаками Золотаренка, вирушивши з Білорусії і розгромивши Я. Радзівілла в липні 1655 р., захопили Вільно. Хмельницький і Бутурлін, виконавши наказ російського уряду, вирушили в Галичину, облягли Львів і розгромили польське військо під Городком. Не допомогло польському королю і умовляння Хмельницького кримським ханом відвернутися від Москви.

Росії в цей час довелося воювати також і з Швецією. На протязі 1656 р. російські частини разом з донськими козаками повернули ряд територій Ливонії, які були захоплені Швецією: 31 липня 1656 р. був узятий Дінабург, перейменованний у Борисоглебськ¹, потім місто Кокенгаузен, старе російське місто Кукейнос, назване Царево-Дмитрієв², а 1 вересня 1656 р. військо під безпосереднім командуванням Олексія Михайловича провадило невдалу облогу Риги. Рига взята не була, і цар з військами відступив до Полоцька, але російські війська захопили Дерпт.

3. ВІЛЕНЬСЬКА УГОДА

Становище Речі Посполитої в цей час було тяжке. Досить було ще одного удару — і від шляхетської держави нічого не лишилося б. Політика російського уряду в цей важливий історичний момент виявилась короткозорою. Польським урядовим колам вдалося ввести в оману царський уряд перспективою, намальованою на Віленській нараді, яка почалась переговорами 12 серпня і затяглась до 24 жовтня 1656 р. Мирні переговори в Вільно польський уряд навмисне затягав, щоб виграти час, і для цього йшов на всякі угоди й обіцянки, виконувати які зовсім не збирався.

В Вільно представники російського уряду — князь М. Одоєвський, князь І. Лобанов-Ростовський, окольничий В. Чоголков, дяк Ю. Юр'єв, і представники польської корони — Ян Красінський, воевода полоцький, Христофор Завіша, маршалок Великого князівства Литовського, Ян Завіша, біскуп віленський та ін. — уклали від імени своїх урядів угоду, за якою військові дії між Росією і Польщею мали припинитись,

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. I, СПб 1830, с. 392.

² Там же, сс. 401—402.

і обидва уряди зобов'язувалися бути в мирі, „учинити братскую дружбу и любовь и вечное dokonчание, а меж их обеих великих государств сходство и неразорванный покой“¹.

Одночасно в Вільно був укладений трактат, за яким після смерті польського короля Яна Казіміра королем польським і великим князем литовським мав бути обраний російський цар Олексій Михайлович. Цар із свого боку обіцяв не порушувати прав і привілеїв польської шляхти й магнатів, а також віри римсько-католицької, костьолів і кляшторів з усім належачим до них, шкіл, богаділень, академій, арцибіскупств, біскупств і „всякого чина людям“ надань і маєтностей². Намагання польських послів, щоб цар підтвердив статті Полянівського миру, залишилися для Польщі без результатів: представники царського уряду заявили, що цар ні Білорусії, ні України нізащо не відступить. Козацькі послы не були допущені в Вільно до царського шатра і, повернувшись до гетьмана в Чигирин, неправильно інформували його про результати наради. Уявлення про наслідки її козацькі представники мали лише на основі чуток. Польські шляхтичі підсилювали недовір'я Хмельницького до російського уряду, поширюючи неправдиві відомості, ніби цар знову повертає козаків під владу Польщі.

Ігнорування козацьких послів у Вільно під час переговорів справило негативне враження на козацько-старшинські кола, які сподівалися в союзі з Росією добити підірвану Річ Посполиту до кінця. Союз російського царя з Польщею похитнув надії, поперше, на остаточне звільнення від польської залежності і, подруге, на суверенність козацького уряду в його внутрішній і зовнішній політиці під протекторатом російського царя.

Розпачливий настрій гетьманських послів, що повернулися з Вільно, яскраво малює батько тодішнього писаря гетьманської канцелярії, а пізніше гетьмана, Івана Виговського, Остап Виговський, свідок тих подій. Він розповідає, що коли послы повернулися з Вільно і склали звіт перед верховною гетьманською владою, вони кинулися до ніг Богдану Хмельницькому і, обливаючись сльозами, казали: „Нынѣ де войско запорожское в Малой Росіи згинуло и помощи не иміем ни откуду, и где главы свои поклонити? на которых мірах царского величества у великих и полномочных послов с ляцкими комисары учинился договор, про то им отнюдь ничего не відомо: не токмо царского величества великіе и полномочные послы о чем с ними порадили или в посольской шатер пустили, но и до шатровых пол задалеко не допускали, власно яко псов

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. 1, СПб 1830, с. 408.

² Там же, с. 407.

до церкви божі. А ляхи де им конечно под сумненіем сказывали, что царского величества послы с лятцкими комисары на комисіи учинили згоду по Поляновскому договору, и им, войску запорожскому, со всею Малою Росією быти в королевской стороне по прежнему у неприятелей креста святого, у них, ляхов. А только де будет в послушанье войско запорожское и вся Малая Русь у ляхов не будет, и царскому де величеству ляхом ратьми своими помогать, случась с ляхами, войско запорожское бить. И полковники о том учили быть в великом сомненіи, какими то мерами над ними учинилось; а гетман Богдан Хмельницкой яко шаленый, которой ума уступився, заводал и молвил: „уж, діти, о том не печалтєся! я то відаю о том учинить: треба отступити от руки царского величества, а поїдемо там, где вышній владыко повелит быть, — не токмо под христіанином государем, хотя под бусурманом“¹.

Гетьман усяко намагався зірвати Віленську угоду, добре знаючи на власному досвіді минулого, чого варті шляхетські обіцянки й умови. Але царський уряд не зважав на громадську думку на Україні, і Хмельницький різко реагував на його непослідовну політику відносно Польщі. Хмельницький краще, ніж російський цар, знав шляхетську віроломність. Ігнорування російськими керівними колами поглядів і політики гетьманського уряду відносно Польщі примусило Хмельницького схилитися до союзу то з семиградським князем Ракочі, то з шведським королем і турецьким султаном. Ці хитання тривали протягом кількох останніх місяців життя гетьмана.

4. ОБРАННЯ НОВОГО ГЕТЬМАНА

Хмельницький умер 27 липня 1657 р. Розлад і хитання в таборі козацької старшини, що почались після Віленської наради, після смерті Богдана ще більше поглибилися. Керівні українські кола, усунуті від участі в обговоренні віленських статей, відчули, що російське самодержавство починає обмежувати їх владу на Україні. Недовір'я козацьких старшин до російського уряду підсилювало і культивувало українське духівництво.

Незадовго перед смертю гетьмана помер голова православної ієрархії на Україні — Сильвестр Косов. Митрополит Сильвестр, як і ряд його попередників, був у минулому тісно зв'язаний з шляхетськими колами. Шляхтич походженням, Косов був активним ворогом селянсько-козацької боротьби в період найбільшого піднесення визвольної війни проти польської шляхти і намагався схилити Хмельницького і все

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, № 369, с. 566.

козацьку старшину до угоди з польським королем. Але після вигнання польської влади з України і встановлення панування гетьманського уряду Косов активно підтримував цей уряд і обстоював збереження максимуму незалежності його політики і від Польщі, і від Російської держави. Вищі кола українського православного духовництва більше як за тридцять років після відновлення православної ієрархії встигли здобути високе пануюче становище в суспільстві і щодо феодального землеволодіння, і щодо впливу на державно-політичні та військові справи. Київська митрополія і ігумени найбагатших монастирів України, що номінально залежали від східного патріарха, були господарями становища на величезній території — від Карпат до кордонів Російської держави. Переяславський акт 1654 р., зрозуміло, був початком втягнення України в сферу російського впливу і підпорядкування її політиці царського уряду. Разом з тим це був один із ступенів підкорення української церкви московському патріархові, а це, безперечно, князям церкви на Україні було не до вподоби.

Переважна більшість нижчого духовництва, так званого білого, поставилась до факту приєднання України до Росії позитивно і присягла на вірність російському царю. Складніше стояла справа з митрополитом і його прибічниками — ігуменами монастирів та іншими вищими „духовними особами“. Спочатку митрополит з усіма своїми прихильниками відмовився від присяги і довгий час дотримувався політики незалежності України. Перемоги російських і козацьких військ у війні 1654—1656 рр. примусили Косова провадити угодовську політику, щоб здобути довір'я російського уряду. Чим більше зміцнялась політика царського уряду на Україні в перші роки після її приєднання, тим скоріше церковні владика мусили схилитись у бік самодержавства, щоб не накликати на себе неласки царя і його представників на Україні. Царський уряд сміливо втручався в справи церкви на Україні, бо ці справи були ідеологічним виразом політики світських володарів. Після смерті Косова, до обрання його наступника, „блюстителем“ митрополії був призначений чернігівський архієпископ Лазар Баранович, якого російський уряд уважав прихильником царя¹. Але переважна більшість вищого духовництва на Україні додержувала політики тієї старшини, що була вороже настроєна до російського уряду. На Україні почались вибори митрополита і гетьмана одночасно, але потреба в останньому для керівних кіл старшини й козацтва переважала.

¹ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича, с. 99.

Підготовка до виборів гетьмана затяглась до 24 серпня 1657 р. Місяць, що минув після смерті Богдана Хмельницького до обрання його наступника, був на Україні неспокійний. Зовнішня обстановка, у зв'язку з перемир'ям у Вільні, була сприятлива для зміцнення внутрішнього становища Польщі, яка встигла укласти перемир'я з Швецією і почала готуватися до нового наступу на Україну. 16 серпня 1657 р. молдавський господар Стефан писав генеральному писареві І. Виговському, що польські гетьмани, почувши про смерть Богдана Хмельницького, збираються з військом на Кам'янець-Подільський¹. А секретар молдавського господаря М. Прилуський у листі до Виговського просив попередити царський уряд про обман поляків, про те, що король Ян Казимір з сенаторами обіцяють Польське королівство німецькому цесареві з тим, щоб останній став на бік Речі Посполитої проти Росії і України².

В серпні 1657 р. польські гетьмани в союзі з семиградським князем Ракочі і кримськими татарами, які не переставали руйнувати південні райони України, були готові до походу. Але без опори на внутрішні сили на Україні наступові загрожувала явна невдача. Отже польський уряд вживає всіх заходів, щоб знайти цю опору в таборі козацької старшинської верхівки, якій не до вподоби були самодержавні порядки Росії і яку скорше вабила шляхетська свобода. Польська агентура вдавалася до всяких способів, щоб при обранні гетьмана перемогла група прихильної до Речі Посполитої старшини або, принаймні, щоб гетьманом стала людина покірна, яка потурала б примиренству до Польщі. Агентурну діяльність на користь шляхетської Польщі розгорнули польські комісари Беневський і Євлашевський, що перебували в Чигирині нібито для участі в похороні гетьмана.

Подібно до обрання короля в Польщі, на Україні боротьба за гетьманську булаву спричинялася до гострого антагонізму між козацькою старшиною. Щоб забезпечити за собою цю булаву, одні діяли прямо, другі — через інших, треті не гребували різними хитрощами й дворушницькими підступами.

Польська агентура діяла дуже активно, інтригуючи серед козацької верхівки в справі обрання гетьмана. Ще напередодні смерті Богдана, в липні, польські командувачі С. Потоцький, Ю. Любомірській, С. Чарнецькій і Я. Сапега радились, як би залагодити справи Польщі на Україні. Всі надії вони знову поклали на те, що гетьман таки відмовиться від союзу з Росією. Вони вживали всіх заходів, щоб якомога більше нацькувати селян і рядових козаків на стар-

¹ Акты ЮиЗР, т. IV, с. 1.

² Там же, с. 2—3.

шину і цим розбити спільність дій українського народу проти Польщі. Польські керівні кола всяко намагалися відмовити козаків від підданства російському царю; були навіть наміри, в разі невдачі цих заходів, послати на Україну і в Москву людей, які шляхом терору — отрутою нищили б тамтешніх видатних людей¹. Про цю змову польських комісарів знала найближча до гетьмана особа — військовий писар Виговський.

Іван Остапович Виговський походив з дрібношляхетської української родини з села Вигово, Овруцького повіту, на Волині.

В юнацькі роки Виговський дістав високу на той час освіту. В кінці 30-х років XVII ст. він був управителем справ земського суду в Луцьку. Після війни Польщі проти Острянина Виговський займає видатну посаду писаря при польському комісарі, що правив козаками замість гетьмана. На цей час припадають його приятельські відносини з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким.

На початку визвольної війни українського народу за свою незалежність, в 1648 р., Виговський стоїть на стороні Польщі і бере участь у Жовтоводській битві проти козаків, очолених Хмельницьким.

В результаті розгрому польсько-шляхетського війська під Жовтими Водами Виговський попав у татарський полон, з якого Хмельницький викупив його, вимінявши, за переказом, „за шкапу“.

Хмельницький знав розум і освіченість Виговського. До того гетьман був певний, що і Виговський у своїй діяльності може відповідати всім його прагненням і намірам в боротьбі з ворогами України. Хмельницький зробив Виговського генеральним військовим писарем гетьманської канцелярії. І, дійсно, Виговський був справжнім одноступенем і в усіх справах радником Богдана аж до його смерті. Джерела не вказують жодних розходжень між гетьманом і військовим писарем в їх політичних, військових, тактичних і дипломатичних поглядах і діях протягом усєї визвольної війни.

Ряд універсалів, виданих Хмельницьким і написаних барвистою мовою, риторичних своїм стилем, можна гадати, належить перу Виговського. Генеральний писар і гетьман однодушні в питанні приєднання України до Росії. Серед козацьких старшин, що присягли царю в Переяславі в 1654 р., одним з перших був Виговський. Батько Виговського Остап і брат Данило перебували в середовищі української шляхти і старшин, прихильних до Хмельницького.

Ми вже говорили про те, яке негативне враження справила серед керівних кіл козацтва Віленська угода. Виговський

¹ Бантшиш-Каменский, История Малой России, СПб 1903, с. 223.

опинився в таборі тих, що найрізкіше реагували на усунення їх царським урядом від участі в зовнішній політиці, зв'язаній з питаннями України, і на порушення обіцянок, даних в Переяславі і в Московських статтях 1654 р., хоч цього він ніде не висловлював.

Найсильніша економічно і найбільш впливова політично частина козацьких старшин, духівництва і навіть козацтва побачила, що з приєднанням України до Росії вони попали, за народною приказкою, „спід ринви на дощ“. Царський уряд завдає вдару їх прагненням до незалежності. Необережність і прямолінійність дій царського уряду і його воевод в запровадженні політичного панування самодержавства на Україні в перші роки після Переяславської ради ще більше підсилювали антимосковські тенденції серед цих керівних кіл України, до яких належав і Виговський. Виговський чекав лише слушного моменту, щоб прибрати гетьманську булаву до своїх рук.

Свою діяльність в цьому напрямку Виговський почав на раді, що відбувалась у гетьманському дворі в Чигирині 26—27 серпня 1657 р. після похорону Хмельницького. На раді вирішено було обрати гетьманом сина Хмельницького, шістнадцятилітнього Юрія, якого Богдан ще за свого життя, за згодою старшини, проектував на гетьманство, а через молодість його наставником і тимчасово („на той час“) гетьманом мав бути Виговський. І хоч на раді Виговський, разом з усією старшиною, говорив про вірну службу царю, але мета цих запевнень у „вірності“ була лише обдурити царських воевод на Україні і посполитих, що були за воротами гетьманського двору. Після Чигиринської ради Виговський одразу, ставши фактично гетьманом, в прихованій, дуже обережній формі починає діяти проти Росії, пускаючи в хід витончене дво-рушництво. Діяльність Виговського проти Росії, за збереження незалежності старшинсько-козацької політики на Україні почалась з використання православної церкви, боротьба всередині якої була прихованою формою політичної боротьби світських угруповань.

Ми вже говорили, що в серпні 1657 р. Україна була зайнята питанням про обрання голови світської влади — гетьмана і влади духовної — митрополита, цих двох невід'ємних вершин феодальної ієрархічної драбини. Справа обрання гетьмана була відсунута на деякий час виборами митрополита, які Виговський намагався використати в своїх інтересах. Він порозсилав до православних єпископій, що були в межах Польщі, запрошення духовним особам з'їздитися в Київ для участі в обранні митрополита; Лазаря Барановича ж він повідомляв, що козацька старшина зайнята обранням гетьмана, отже духовні владика, обираючи митрополита, діють на свій розсуд, а після обрання гетьмана буде послане

посольство до московського патріарха Нікона¹. Про це Баранович повідомив московського воеводу в Києві А. Бутурліна, який, розгадавши тактику Виговського, почав умовляти Барановича, киево-печерського архімандрита Гізеля та інших духовних осіб послати до московського патріарха Нікона по благословіння, тобто по дозвіл скликати собор. Це означало віддати церкву на Україні під владу московської церковної ієрархії без згоди східного патріарха, якому ця церква підлягала; інакше кажучи, це було намагання прилучити Україну до Росії в сфері церковного життя.

Але одразу після обрання Виговського фактично гетьманом він щодо церковної політики повернув у протилежний бік: 28 серпня 1657 р. він написав Бутурліну в Київ, ніби за прошення єпископам луцькому, перемиському та ін. були послані ще Хмельницьким, який просив їх прибути в Київ для „вибору митрополита по правам давним, как прежде сего бывало“². Цим новообраний гетьман недвозначно заявляв про свою незгоду щодо підлягання київської митрополії московському патріархові, але одночасно підлещувався до царя, запевняючи його в вірності, повідомляв про відому вже царському урядові справу, а саме, що польський посол Беневський діє в напрямку відриву України від Росії, сам же казав, що, мовляв, „мы от его царского величества милости вовеки не отступим“³.

Дальші листи Виговського теж сповнені улесливими словами про вірність російському царю і загрозами на адресу Польщі. А тим часом, з відома гетьмана, Україна кишіла польськими шпигунами, які знаходили собі пристановище переважно по монастирях. Шпигунство на користь Польщі розгорнуло духівництво, вороже настроєне щодо приєднання України до Росії.

В виборах київського митрополита без волі московського патріарха, „по правам давним“, був зацікавлений польський король Ян Казімір, який, з одного боку, хотів використати вибори з агентурною метою, а з другого — через церковних владик на Україні забезпечити собі вплив на козацьку старшину і на несталі елементи серед козацтва взагалі. Про це Бутурлін писав до Москви, повідомляючи, що польський король Ян Казімір звелів православним єпископам їхати з своїх міст Перемишля, Луцька, Львова до Києва для обрання митрополита, щоб вони там „прелестными словами“ підмовляли гетьмана й козаків на вірність польському королю і на залишення під його владою⁴. Боротьба двох таборів стар-

¹ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства, с. 102.

² Акты ЮиЗР, т. IV, с 5.

³ Там же, с. 7.

⁴ Там же.

шини — прихильників Польщі і прибічників Росії, що виявлялась у формі обрання митрополита в Києві, затяглась до грудня 1657 р. Тільки в грудні відбулось обрання, при чому перемога залишилась за прибічниками Виговського. Київським митрополитом став активний натхненник української старшинської політики — єпископ луцький Діонісій Балабан.

Але суперечки духовництва за митрополію не вирішували політики на Україні. Вони були другорядним моментом у боротьбі за закріплення становища України, визначеного Переяславською радою 1654 р. Крім того, становище духовних осіб з автономістичними тенденціями було хитке тому, що серед духовництва були серйозні противники польської політики і автономістичних настроїв старшини й вищих владик. Таким противником було передусім так зване біле, нижче духовництво, обмежене великими владиками в економічних і політичних правах. Ця група була прихильна до російського самодержавства; на чолі її стояв ніжинський протопоп Максим Филімонович, він же згодом єпископ мстиславський і оршанський Мефодій. Він відіграв видатну роль у зміцненні позиції російського самодержавства на Україні.

Добре розумів і Виговський, що обрання прихильного до його політики митрополита — це тільки один бік справи і що головне для нього — всякими правдами й неправдами остаточно закріпити за собою гетьманську булаву. Молодість Юрія Хмельницького давала Виговському повну змогу провадити політику на свій розсуд, але ряд конкурентів на гетьманство — Григорій Лісницький, Мартин Пушкар — примушували його визначити своє невиразне становище — гетьман він чи ні? Відповідно підготувавши ґрунт, 25 вересня 1657 р. він зібрав старшинську раду в Корсуні¹. Ця рада була скликана для замилення очей, ніби під тим приводом, що польське військо збирається наступати на Україну і рада мусять обміркувати справу оборони. Що це була облуда, видно з відписок київських воєвод, які писали, що, згідно з царським указом, вони все розвідали, „и про польського, государь, короля подлинно проведать немочно“², тобто жодних відомостей про найближчий похід поляків на Україну не було. В дійсності Виговський хотів добитись на цій раді обрання його на повне гетьманство, і вміло добився цього. Після цієї ради, як і після Чигиринської, він розсилався перед царем в запевненнях у вірності, а сам мріяв про те, як позбутися зверхності російського уряду і зберегти якнайбільшу незалежність Української держави під протекторатом шляхетської Польщі.

¹ Там же, сс. 34—37.

² Там же, с. 35.

5. ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВИГОВСЬКОГО

Коли козацька старшина на чолі з гетьманом Виговським і група великих церковних владик на чолі з митрополитом плекали надії на самобутність під протекторатом польського короля, широкі маси суспільства і нижчі верстви козацтва добре пам'ятали часи недавньої польсько-шляхетської неволі. В результаті здобутків визвольної війни трудящі України відчували полегкість і мріяли про вільне від феодально-шляхетських повинностей життя — відстоєння свого становища як козаків.

В перші роки після приєднання України до Росії на свободу селян і бідніших козаків зазіхали передусім православна шляхта і козацька старшина, а коли заходила мова про повернення на Україну польської шляхти, то сама згадка про це викликала серед трудящих мас жах. Тому підступи Виговського не знаходили підтримки серед більшості народних мас на Україні, які, не зважаючи на чинені російськими воеводами і військовими людьми бешкети, все таки лишалися до часу вірні союзові України з Росією. Так, навіть на Корсунській раді, коли Виговський у дуже витонченій формі натякнув полковникам на свою думку про відступ від російського царя, намацуючи цим ґрунт для дальшої політики, полковники — Павло Тетеря, ніжинський Григорій Гуляницький, полтавський М. Пушкар, прилуцький Петро Дорошенко та інші — заявили, що вони, а також всяких чинів люди і „чернь“ по цей бік Дніпра від царської величності не відступають¹. Посланець від запорізького війська, корсунський осавул Юрій Міневський, вряджений до Москви з проханням підтвердити обрання Виговського на гетьманство, заявляв, що військо запорізьке буде правдою і вірою служити і за достоїнство царської величності на всяких ворогів військово йти готове². Про це ж дізнаємось з відписки царському урядові путивльських воевод, де говориться про приховані наміри гетьмана і де воеводи просять царя внести ясність своїми грамотами в становище різних верств людності на Україні, щоб розвіяти демагогію Виговського: „и в войске де запорожском в лучших людех и в черни все будет надежно и царскому величеству будут крепки, а гетману Ивану Выговскому и старшим черкасом за то не потерпят“³.

Подібні свідчення давав стряпчий Рагозін, посланий з Москви на Україну нібито з грамотою до гетьмана про народження в царя дочки Софії, а насправді для того, щоб вивідати про справи на Україні, він заявляв, що, коли він їхав

¹ Акты ЮжЗР, т. IV, с. 44.

² Там же, с. 37.

³ Там же, с. 39.

з Чигирина, козаки, які проводжали його, казали: „мы де все рады быть под государевою високою рукою и ему, великому государю, служить правдою; да лихо де, наши старшие не станут на мере, мятутся; только де чернь вся к великому государю всею правдою и рады быть за великим государем“¹.

Не раз царському урядові сповіщав ніжинський протопоп Максим Филимонович про настрої людності на Україні, яка нізащо не хоче повертатися під владу Польщі, а бажає залишитися під „високою рукою“ царя.

Особливо велике незадоволення політикою Виговського виявляло Запоріжжя, де завжди було найбільше незадоволених елементів. Через місяць після свого обрання на гетьманство Виговський, присягаючи у вірності російському урядові, пише 29 жовтня 1657 р. лист бояринові Морозову з проханням клопотатися перед царем про кари для свавільних людей на Запоріжжі, бо, мовляв, ці люди „труды и животишки“ старшинські грабують².

В той же час він все більше надії покладав на військові відносини з Польщею з метою відірвати Україну від Росії; все частіше польські вивідувачі з'являлись на Україні, перекривали настрої серед козацтва, міщанства й поспільства, зв'язувалися з Виговським, який уживав усіх заходів, щоб виконати свій задум. Так, 15 жовтня з повідомлень київських міщан Бутурлін дізнався, що до Білої Церкви, де перебував гетьман, від польського короля прибув посланець Волович, щоб козаків, — пише він, — „из под твоей великого государя високии руки отлучить и по прежнему под своим королевским владением учинить“³. Далі воевода писав, що серед київських міщан панує велике замішання, збентеження: вони бояться, щоб козаків не звабили поляки, бо їм, міщанам, страшно бути під владою Польщі.

Перехід Виговського на бік шляхетської Польщі на кінець 1657 р. став очевидним фактом, але гетьман робив усе з певним розрахунком, поступово; він весь час умовляв польських урядовців вичікувати, не поспішати з наступом на Україну, поки не буде підготовлений для цього відповідний ґрунт, поки не будуть приборкані заворушення, що почались на Україні в зв'язку з чутками про намагання гетьмана повернутися під владу польських панів.

Найбільші заворушення проти політики Виговського були в кінці 1657 і на початку 1658 р. серед дейнеків⁴. Заворушення ці переросли в повстання на чолі з полтавським полковником

¹ Там же, с. 69.

² Там же, с. 51.

³ Акты ЮЗР, т. IV, с. 75.

⁴ Дейнеки — найбільшійший люд — люди ніякі, або денеякі, як їх тоді вважали. Вони часто підіймалися на боротьбу з киями, косами та іншими примітивним озброєнням в руках.

Мартином Пушкарем¹ і запорізьким кошовим Яковом Барабашем. Боротьба проти змови Виговського набрала жорстоких форм.

В січні 1658 р. Пушкар послав до Путивля листа вирядженим у Москву послам, де викривав зраду Виговського, попереджав, щоб у Путивлі береглися нападу і що сам він з Полтавським полком буде стояти із „зброєю в руках проти зрадливого гетьмана“². Царський уряд не виступив рішуче на боротьбу з підривною діяльністю Виговського, а всякими способами намагався утримати його на своєму боці. Виступи найбідніших верств полтавського населення, дейнеків і запорожців проти Виговського не знайшли підтримки в російського уряду. Не довіряли царські урядовці черні й голоті, що далися взнаки боярам, поміщикам, монастирям, а також самому царю в містах Російської держави під час цілого ряду народних повстань, жорстоко приборканих царським урядом. Використовуючи бездіяльність і примиренство царського уряду і невиразне становище його відносно обох сил, що боролися, — Виговського, з одного боку, і Пушкаря й Барабаша, з другого, — Виговський вирішив сам розправитися з повстанням Пушкаря.

В січні 1658 р. він вирядив до Полтави проти Пушкаря двотисячний загін козаків на чолі з прихильним тоді до гетьмана полковником Богуном і загін найнятих сербів з Іваном Сербином на чолі³, яким було доручено напасти несподівано на Пушкаря і схопити його. Але Пушкар разом з полтавськими жителями і запорізькими козаками на чолі з Барабашем завдали противникам жорстокої поразки при урочищі Жуків Байрак біля Диканьки⁴. Після поразки війська Виговського під Полтавою Пушкар розгромив гетьманського прихильника полковника Г. Лісницького в Миргороді і подався на Переяслав⁵. По дорозі дейнеки руйнували старшинські й шляхетські маєтки. Від дальших дій утримав Пушкаря московський боярин Хітрово, що прибув у Переяслав від царського уряду для залагодження конфліктів на Україні. Російський уряд уважав за краще паралізувати незалежницькі тенденції старшинської козацької верхівки і вплив Польщі на неї шляхом поступового політичного освоєння приєднаної території і насадженням та укріпленням царських урядових гарнізонів з воеводами на чолі в найбільших містах України. Виконуючи вказівку свого уряду, Хітрово в Переяславі дав

¹ Д. Коренець, Повстання Мартина Пушкаря, Збірник на пам'ять М. Грушевському. Львів 1906, сс. 257—287.

² Акты ЮиЗР, т. IV, сс. 87—88.

³ К о с т о м а р о в, Гетманство Выговского, с. 330; Акты ЮиЗР, т. IV, сс. 91—92.

⁴ Акты ЮиЗР, т. IV, сс. 91—92.

⁵ Літопис Самовидця, с. 250.

наказ, щоб у найбільших містах України — в Чернігові, Ніжині, Переяславі та ін., подібно до того, як це було в Києві, були царські воеводи і військові люди, які не лише оберігаліб кордони й не допускали до внутрішніх конфліктів на Україні, а й сидили місцеве, осіле населення за місцевим правом¹. Ці реформи були одним із кроків поступового політичного підкорення України Росії, а це викликало ще більший опір серед старшинської верхівки, яка вбачала в цих заходах безпосереднє обмеження своєї влади на Україні. Ще більше цей наказ утискав економічні інтереси козацької старшини; за ним з гетьманської скарбниці мали бути вилучені доходи, що поступали з різних джерел, — вони мали надходити до загальної царської казни, і лише після того з них виплачувалась платня запорізькому війську. „А которые поборы бывали наперед сего подымные и с аранд, и те поборы збирати в тех городех в войсковую казну и давать на войско запорожское, как на службу пойдут, и осадным ратным людем, которые при царского величества воеводех будут, и на войсковые расходы“². Словом, в урядових колах Олексія Михайловича відчували, що могутність Російської держави залежатиме від міри централізованості її апарату, керівництва військом і фінансами і від ступеня того, наскільки буде поборена розпрошеність в цих галузях. Очолювана Виговським козацька старшина намагалася зберегти максимум незалежності від царського уряду в справах політики на Україні. Їх приваблювала шляхетська свобода. Думка про шляхетські порядки не давала спокою старшинській верхівці. Для здійснення свого наміру щодо повернення цих порядків першорядним завданням Виговський вважав душити внутрішні народні заворушення, спрямовані проти великостаршинської політики. Головний удар Виговський спрямовує проти керівників повстання Пушкаря і Барабаша. Особливо непокоїв Виговського Пушкар, який після завданого гетьманським військам удару далі систематично доповідав царським урядовцям про те, що Виговський зрадив царя, домовився з польською шляхтою і ордою і „идет против войска нашего на города наши украинские, взятъем и огнем хочет разорить всю Украину, а потом [має виступити] на рать его царского величества“³. Ці відомості Пушкаря мали під собою ґрунт; подібні відомості царський уряд одержував і з інших джерел. Так, в квітні того ж 1658 р. путивльському воеводі Григорію Зюзіну було відомо, що через Дніпро, біля Кременчука, переправляється на лівий берег багато татарської орди, а в травні вже сам Виговський з прихильними до нього загонами й найнятим німецьким військом переходив Дніпро

¹ Акты ЮиЗР, т. IV, с. 94.

² Там же.

³ Там же, с. 93.

для наступу на Полтаву як головний центр народних заворушень на Лівобережній Україні.

19 травня київський воевода А. Бутурлін послав царю ще грізніші відомості, одержані через київського полковника П. Яненка від павлоцького полковника Михайла Суличича з Торчиці про зраду Виговського і про те, що гетьман уже з'єднався з кримським ханом і „сослався с ляхи, хочет все православное христианство выдать в неволю“¹. А з інших джерел Бутурлін довідався, що „крымский де Народин [тобто Нурадін]-салтан с татары ж стоит против Полтавы“, чекаючи з'єднання з гетьманом², щоб придушити повстання полтавських дейнеків. З західних кордонів України йшли відомості, що 20 тисяч польського війська стоїть під Дубном і що ці війська готові йти на Україну разом з ордою³.

17 травня 1658 р. Виговський з татарами підступив до Полтави, зупинившись за десять верст від міста, де, замкнувшись з козаками й дейнеками, сиділи Пушкар і Барабаш. Російський посол Кікін, що недавно прибув на Україну, намагався помирити двох супротивників, але нічого не досяг. Козаки Пушкаря й Барабаша кинулися на обоз Виговського. Спочатку успіх був на боці пушкарівців, але через деякий час налетіли татари і одним раптовим ударом геть розгромили повстанців. Пушкар був убитий, а Барабашеві на деякий час удалось урятуватися. Військо Виговського й татари вдерлися в місто, поголовно знищили населення, обернувши Полтаву в руїну.

6. ГАДЯЦЬКА УГОДА. КРАХ ПОЛІТИКИ ВИГОВСЬКОГО

Після перемоги над Пушкарем в травні 1658 р. Виговський протягом літа активно й неприховано діяв на користь Польщі з метою відірвати Україну від Росії і відновити в ній польсько-шляхетські порядки шляхом утворення української шляхетської держави під протекторатом Польщі. Правда, польські урядові кола не дуже сподівалися на остаточну перемогу Виговського і готували власні сили для нападу на Україну. Так, 16 травня польський коронний маршалок Любомірський у листі до Беневського наполягав на укладенні миру з шведами, щоб згуртувати сили для повернення України Польщі⁴. Польська шляхта всякими способами рвалася на Україну, але здобута під час війни в Білорусії наука стримувала ці поривання; крім того, для польських урядових кіл було ясно, що на Україні доведеться зустрінути жорстокий опір народу; так, Любомірський у своєму листі прямо говорить про це: хоч

¹ Акты ЮиЗР, т. IV, с. 93.

² Там же, с. 116.

³ Там же, с. 118.

⁴ Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов, т. III, К. 1898, с. 297.

тепер чернь, яка полюбила Північну Русь, уперто стоїть за неї і не хоче переходу до Речі Посполитої, бажаючи визначитись своєю покорою, а проте, якби закінчити війну з шведами, якби всі війська повернути сюди, то Виговському не мало прибуло б допомоги. Гетьман Виговський, знаючи свої сили і сили поляків, щоб не попусвати справи, листом спід Полтави до волинського каштеляна Беневського настійно просив усякими можливими заходами стримувати польські війська від наступу на Україну¹. Але, власне, Речі Посполитій не вистачало військових сил не тільки для походу вглиб території України, а й для оборони своєї території. Про недостачу військових сил Речі Посполитої яскраво говорить наведений уже лист Любомірського до Беневського: „Чи можемо ми протистояти такій великій силі народу, багатим на дуже численну вогнепальну зброю військам московським і козацьким, маючи лише дві дивізії, ослаблені і зменшені, багато людей з яких відправлено в Прусію і в яких немає жодної сили, ніякої тяжкої зброї, а лише три гусарські хоругви, та й ті без списів“².

Після перемоги над Пушкарем Виговський уважав, що він у достатній мірі впорався з заворушеннями народних мас, настроєних проти його польсько-шляхетської орієнтації, і негайно почав здійснювати свої наміри. В серпні він виряджає свого брата Данила з загонами козаків, татар і поляків на Київ вигнати звідти воеводу і російське військо, але цей напад зазнав невдачі. Одночасно гетьман не припиняє зносин з польським урядом через Беневського.

Дипломатичні заходи Станіслава Беневського й Казіміра Євлашевського, які компліментами і ні до чого не зобов'язуючими Річ Посполиту обіцянками, — як каже сам Беневський³, — зуміли, крім Виговського, прихилити до Польщі ряд інших козацьких старшин, наприклад Тетерю, що тоді грав подвійну роль, — закінчились тимчасово на користь Польщі Гадяцькою угодою.

6 вересня 1658 р. до Гадяча, гетьманської резиденції на Лівобережжі, прибули польські послы Беневський і Євлашевський і уклали з Виговським угоду, яку в історіографії прийнято називати Гадяцькою унією.

Польські послы, як завжди, не були скупі на обіцянки. Одним з перших пунктів угоди було найбільш чітко для України питання про національно-релігійні утиски як про одну з форм яскравого прояву іноземного польсько-шляхетського гніту. В цій справі представники Речі Посполитої пообіцяли: вільне, „безборонне“ додержання віри грецької православної; вільне публічне вживання української мови; неза-

¹ Там же, с. 301.

² Памятники Киевской комиссии, т. III, к. 1852, с. 258.

³ Там же, с. 278.

лежність православного духівництва від римсько-католицької духовної ієрархії; право київського митрополита з його єпископами засідати в польському сенаті на рівних правах з римсько-католицьким духівництвом; число козацького реєстрового війська визначено в 30 тисяч; право тримати 10 тисяч найманого війська; гетьман Виговський здобував звання київського воеводи; православні (українці) мали обирати сенаторів нарівні з католиками (поляками); козацькі повстання проти шляхти „поверталися в непам'ять“: до їх учасників було обіцяно не застосовувати репресій; ніяких податків польські власті на Україні збирати не будуть; коронні війська також не повинні стояти на Україні; в разі війни козаків з російським урядом Польща зобов'язується допомагати козакам, а гетьман не повинен зноситися з Російською державою; Чигирин з належними до нього землями залишається в користуванні гетьмана; всі чини в Київському воеводстві будуть роздаватися лише православній шляхті, а в Брацлавському й Чернігівському воеводствах позмінно то католицькій, то православній шляхті; титул гетьмана такий: гетьман князівства Руського і перший головний у воеводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, які мали утворити в складі Речі Посполитої „Велике князівство Руське“.

Після Гадяцької унії польський король прагнув бути повним господарем на всій території України по обидва боки Дніпра. Своїми указами він у широких розмірах почав повертати маєтки польській шляхті та іншим особам, які вислужилися в королівському війську, а також у війську козацькому, що належало до табору Виговського. Так, у січні і в травні 1659 р. Ян Казімір видав привілей, в якому підтверджував володіння хуторами Велковщина й Княже в Чернігівському повіті за братами Володськими і Степаном Вавравським¹. Подібний привілей на спадкове володіння млином на р. Корані з усіма прибутками в Переяславському старостві був виданий Федорові Сулимі за заслуги в війську Виговського². Степан Сулима дістав у ленне володіння містечко Димер у Київському воеводстві.

Згідно з Гадяцькою угодою, король надав шляхетство Завратському за заслуги на користь Речі Посполитої в війську запорізькому³. А шляхтича Євстафія Фецкевича, що служив також у війську запорізькому на боці Виговського, король обдарував привілеями на село Сидорівку з хутором Лебежинцями і з усім належним до нього в Корсунському старостві. На прохання Виговського той же Фецкевич дістав у „вічне володіння“ млини на ріці Росі. Король у повній згоді з Виговським розпоряджався вільними землями, обдарову-

¹ Архив Черниговского дворянского собрания, № 4889, арк. 5.

² Там же, № 4851, арк. 75.

³ Там же, № 5055, арк. 7—8.

ючи ними своїх прихильників. Наприклад, 10 вересня 1659 р. був виданий у Варшаві привілей шляхтичеві Пилипу Васютинському на володіння вільними від феодальної залежності грунтами в Старих Мостищах для збудування млина, селом Красилівкою з усіма добрами і млином Лишківського під Ніжином¹. Того самого 1659 р. Ян Казімір видав привілей на звільнення шляхтича Єремії Кониського, жителя Ніжина, від усяких податків і повинностей². Таким чином, Гадяцькою угодою Виговський знову повертав Україну під владу Речі Посполитої з її нелюдською експлуатацією і знуцанням над українським народом. Народ у своїй пам'яті, в своїх думках зберіг спогади про ці часи. В народній думі співається:

Ой плач, Україно, сирото небого!
Твою долю розшарпав Виговський,
Що серце, мов камінь, а розум бісовський³.

Гадяцькою угодою Виговський повертав справу на користь шляхетської Польщі ще й тим, що став на шлях відкритої війни проти свого народу, який не хотів поновлення польсько-шляхетського ярма.

Чим виразніше виявлялась прихильність політики Виговського до Польщі, тим дужче зростало незадоволення народних мас. Після Гадяцької угоди машкара з гетьмана була цілком знята, і йому не лишалося нічого іншого, як явно виступити проти незадоволених народних мас і проти російського війська. В жовтні 1658 р., зібравши прихильних до себе козаків і своїх спільників татар, а також загоны польських шляхтичів, він вирушив приборкувати населення Лівобережжя — „выскивать тех своевольников“⁴. Гетьман пішов на Лівобережну Україну, вдерся також у межі Росії, але, зазнавши поразки від військ окольничого Г. Ромодановського, був змушений відступити під Зіньків, зруйнувавши багато міст і містечок⁵.

На Лівобережній Україні в руках царського командування було досить військових сил для розгрому Виговського, але прихильна до гетьмана козацька старшина добре сприйняла запозичені в польського панства дворушництво і обман, користуючись якими спритно виходила з скрутного становища; вона обдурювала царських воевод, які надавали великого значення „крестным целованиям“ — присязі, зламати яку старшинські політики, зрозуміло, могли в кожний момент. Так воно й сталося в один з відповідальних моментів боротьби проти великого загону Виговського. В кінці листо-

¹ Там же, № 5263, арк. 7.

² Там же, № 5111, арк. 264.

³ Полтавские губернские ведомости, 1860, Неофиц. часть, № 13, с. 65. Див. Барсуков, Род Шереметьевых, СПб 1888, кн. V, с. 1.

⁴ Акты ЮиЗР, т. IV, с. 189.

⁵ Літопис Самовидця, с. 56.

пада і на початку грудня 1658 р. царські війська облягли під Варвою, Прилуцького полку, частини Виговського. На допомогу гетьманському війську до Варви підступило військо наказного сіверського, як він себе називав, гетьмана Григорія Гуляницького разом з іншими посланими від Виговського полковниками — Скоробогатьком і переяславським полковником Тимофієм Цецюрою. Побачивши, що неспроможні боротися з військом Ромодановського, вони попросили миру, запрягшись вірно, як раніш, бути в вічному підданстві і під повелінням великого царя на віки й невідступно¹. Тільки після цього Ромодановський відступив від Варви і випустив із своїх рук Гуляницького.

В кінці 1658 р. Виговський то громив на Лівобережжі непокірні йому села й містечка, то посилав свої війська на Київ вигнати звідти царських воевод. Намір походу на Київ був спробою повторити похід Данила Виговського. Київ з ново-збудованими укріпленнями і розташованим тут гарнізоном являв царську опору проти польського нападу і один з осередків нагляду за прилученою Україною, щоб запобігти всяким відцентровим намірам. Ось чому Виговський весь час намагався позбутися такого серйозного ворога.

А тим часом польський король підсилював прагнення Виговського. Крім обіцянок, даних гетьманові в вересні в Гадячі, 17 листопада 1658 р. Ян Казімір дарчою грамотою надав Виговському Барське староство у власність, в довічне користування².

На початку 1659 р. на Лівобережній Україні тривали криваві сутички, що часто і з боку Виговського, і з боку царських воевод переходили в руйнування населених територій і масове нищення людності. Марні були заходи царського уряду — криваві заворушення не припинялись.

15 січня царським урядом було виряджене на Україну військо на чолі з боярином Олексієм Трубецьким, який дістав одночасно завдання спробувати мирно розв'язати конфлікт з Виговським. Таємним наказом Трубецькому доручалося шляхом максимальних поступок козацтву, що відступало від царя, і зокрема гетьманові, привести їх знову в підданство Російській державі, а якщо Виговський вимагатиме договору, то укласти з ним таку угоду:

„1. Буде войско Ивана Выговского любять и за гетмана ево впредь имеют хотят, и ему гетманом по прежнему быть.

2. А буде учнет просить воеводства Киевского, быть по ево прошенью.

3. А буде на отца своего и на братью и на иных друзей своих полковников учнет просить иных урядов, каштелянства и староств, быть по ево прошенью.

¹ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 429.

² Архив ЮЗР, ч. VIII, т. II, с. 94.

4. А буде учнет просить на гетманскую булаву города в прибавку, учинить по ево прошенью.

5. А буде учнет говорить, чтоб в Киеве и иных городех государевым бы воеводам и ратным людям не быть и чтоб боярина Василья Борисовича ныне из Киева и ратных людей вывезть, потому что уже он гетман и воевода де Киевской и другому воеводе в Киеве быть не для чего, — и боярина вывезть, а ратным людям, скольким великий государь укажет, быть; а буде о ратных людех учнет говорить упорно, чтоб и ратным людям в Киеве не быть...

6. А буде учнет говорить о своевольниках, которые ныне бунтуют, чтоб их усмирить, и боярину говорить: многия крови разлития междоусобеем их нынешним учинились, а с обеих сторон в междоусобии побиты и раззорены православныя христиане, а бусурманы тому были рады, и чтобы с ними мир учинить без кровопролития, а он боярин по указу великого государя учнет их в мир приводить.

7. А впредь буде взочнут своиволи и учнут бунтовать, и их смирать, а татар бы не призывать.

8. И чтоб царское величество никаким ссорам не верил и за своевольников вступатьца не велел, а он их смирать и без татар — говорит, чтоб от него была во всем постоянная правда, а царское величество никаким ссорам верить не учнет и за своевольников вступатьца не велит.

9. А о иных статьях, о чем учнет говорить, делать, смотря по тамошнему делу и применяяся к прежним статьям.

10. А как во все договоры учинит, и что [б] на том на всем веру учинил со всеми своими сродичи и с полковники, а буде мощно на то привести, что кресть целовать и черни, потому что все пошатались¹.

Виговський відмовився від переговорів, заявивши, що знайшов собі іншого монарха, який буде його обороняти. Він виступив проти царських військ, і Трубецькому довелося почати проти нього збройну боротьбу. З Путивля російські війська на чолі з Трубецьким вирушили в напрямку на Конотоп і, з'єднавшись з військом Ромодановського, облягли в Конотопі міцну козацьку залогу під командою Гуляницького, який чинив лютий опір. Декілька разів царські війська вдавалися до облоги, але зазнавали жорстокої відсічі. А тим часом на підмогу Гуляницькому підійшов під Конотоп Виговський з козаками, загонами поляків, найнятих сербів і волохів і закликаних татарських орд, яким віддав на поталу Лівобережну Україну. Під Конотопом російське військо в липні 1659 р. зазнало повного розгрому: тридцятитисячний загін² на чолі з князем Пожарським був доценту розгромле-

¹ Акты ЮиЗР. т. IV, сс. 204—205.

² Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 59, В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, с. 2.

ний, Трубецкой з рештками війська змушений був повернутись на кордон, до Путивля. Конотопська перемога справила серед керівних кіл Російської держави гнітюче враження, але вона не була поворотом на краще для самого Виговського.

Проти Виговського почалось величезне повстання. Саме в той час, коли гетьман лютими спустошеннями намагався приборкати населення Лівобережжя, а для брата свого Данила готував з військом другий похід на Київ, щоб паралізувати силу російського гарнізону, який виступив з Києва на Лівобережжя, прийшла звістка, що запорізький кошовий Іван Сірко підняв проти Виговського все Запоріжжя і людяність правого берега Дніпра і йде походом на гетьманську столицю Чигирин¹. Виявилось, що в той час, коли кримський хан разом з Виговським вели війну з російськими військами і татари гнали до Криму тисячі набраних на Україні невільників, Сірко зібрав запорожців, ударив на Крим, спустошив кримські улуси, відняв багато полонених і, повернувшись з великою здобиччю на Запоріжжя², вирушив проти Виговського. А. Потоцький в листі до польського короля висловлював сумнів, чи впорається сам гетьман з утвореною на Україні ситуацією³, і просив короля вирудити на Україну більше війська. Але це було даремно, — король не міг дати жодної допомоги. Сила народного руху проти політики Виговського в той час досягла величезних розмірів.

Залоги Виговського в Переяславі, Ніжині, Чернігові були розгромлені. Наймане ним військо з сербів, волохів та ін. було знищене. Проти Виговського виступив не тільки простий люд — селяни і низове козацтво, а й видатні полковники та інша старшина: переяславський полковник Цецюра, ніжинський — Василь Золотаренко, чернігівський — Оникій Силич, паволоцький — Іван Богун. Деяки з них, як от Цецюра й Золотаренко, закликали нищити прихильників Виговського на Лівобережжі.

Вище православне духівництво, яке виступало проти з'єднання України з Росією, вражене успіхами російських військ і козаків проти Польщі, приховало на деякий час свої автономістичні тенденції і, так само як гетьман, дворушничало перед царським урядом, а в рішучий момент боротьби займалося шпигунством на користь Польщі і мовчки підтримувало старшинську групу Виговського. Щождо нижчого, а тим більше немонастирського духівництва, то воно сподівалося, що цар краще захистить його права від вищих владик, ніж польські власті і старшинська верхівка. Шукання захисту російського царя і надії на забезпечення своїх прав на землеволодіння серед окремих груп духівництва можна

¹ Памятники Киевской комиссии, т. III, с. 337.

² Там же, с. 334.

³ Там же, с. 336.

спостерігати на протязі довгого часу. Так, до „царської ласки“ поза гетьманом вдавалися в травні 1659 р. монахи і ігумен полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, просячи царя скріпити своєю грамотою право на володіння трьома млинами, збудованими на р. Ворсклі, а також закріпити за монастирем „дворец, где живет скотина монастырская и хлебные житницы стоят, и земля пашенная, и сеножати, и лес вокруг дворца от Росошина хутора до Булановы луки кругом; и в тот лес и в сеножати въезжают сторонние люди, и сено косят, и лес секут, и нас, богомольцов твоих, обидят... а которые у нас были крепости от вкладников данные на тот лес и сеножати и мельницы и пашенную землю и дворец, и те крепости пограблены в разорение монастырское от Луговского [тобто Виговського]“¹. Гетьманові і старшині в цій обстановці гострої боротьби було не до чернецьких справ. Тому ігумен звернувся по захист до царя, просячи його змилюватись і захистити ченців від селян, які не хочуть виконувати повинностей на користь монастиреві. Сваюля „черні“ не до вподоби була монастирським землевласникам, і міцна самодержавна влада царя була для них надійною опорою.

Найкращим прикладом кар’єристичної і агентурної діяльності духівництва, що прагнуло забезпечити свої інтереси, може бути поведження ніжинського протопопа Максима Филімоновича, який, добиваючись єпископської кар’єри, весь час інформував російський уряд про становище на Україні. Після конотопської поразки, коли Виговський руйнував Лівобережжя, а Трубецькой відійшов до Путивля, нижче духівництво було занепокоєне перспективою повернення на Україні католицизму і унії. Через протопопа Максима Филімоновича воно благало російських воевод не відступати далеко від кордонів України і повернутися разом з ніжинським полковником Золотаренком з Путивля в „черкаские города“. Филімонович сповіщав, що „чернь“ лишається ворожою Виговському, не зважаючи на його воєнні успіхи. Ці листи протопопа дали свої результати: обережний Трубецькой після довгого зволікання послав до Ніжина свого посланця А. Бутурліна, а той знову таки для безпеки послав від себе І. Жидовінова, який з допомогою Филімоновича привів людиність Ніжина до нової присяги російському царю. За прикладом ніжинського протопопа пішов ічнянський (згодом ніжинський) протопоп Симеон Адамович; агітація прихильного до царя духівництва справила на народ, що був під впливом церкви, чимале враження, і народний рух набрав такого розміру, що влада Виговського на Лівобережжі цілком упала.

Козацтво, що було з Виговським, дуже швидко залишало його. Боротьба перекинулася на Правобережжя. Гетьман

¹ Акты ЮиЗР, т. IV, с. 208.

з 500 найманими німецькими рейтарами намагався пробратися до Чигирини, але в Черкасах натрапив на величезний опір людності, яка не пустила його до свого міста, і він мусив відступити до Корсуня.

Противникам Виговського потрібна була така кандидатура на гетьмана, яка знайшла б співчуття серед переважної більшості народу, при умові, що такий гетьман мав бути слухняною зброєю в руках старшинських кіл, виступаючих проти Виговського. Серед народу живі були спогади про героїчного Богдана, який очолив народну боротьбу проти польського панування на Україні, і тепер можна було використати це, виставляючи на гетьмана за заповітами батька сина його — Юрія Хмельницького.

Спроби знайти слухняного гетьмана привабили й російських воевод, зокрема київського воеводу В. Шереметева, і Г. Ромодановського. Російські політики того часу в питаннях, зв'язаних з Україною, вміло використовували всяку сприятливу для них ситуацію. Вони були майстрами блоків проти Польщі з незадоволеними елементами на Україні, починаючи від народних низів і кінчаючи вищими керівними українськими верствами, що виступали проти Речі Посполитої.

Таку сприятливу ситуацію царські воеводи в особі В. Шереметева використали і в даному разі. Шереметев, зваживши настрої народу на Україні, звернувся з грамотою до війська запорізького і до всіх жителів України, в якій закликав обрати замість Виговського, що зрадив царя Олексія Михайловича, нового гетьмана ¹.

В цій грамоті він бив по найболючіших місцях людності. Всю провину за величезні спустошення, яких зазнало українське населення, особливо Лівобережної України, було звернено на Виговського. Лівобережна Україна, що була раніш у розквіті своїх сил і економічного достатку, перетворилася в руїну. Від багатьох міст і містечок залишились тільки сліди. Населені території полків в багатьох випадках були перетворені в спустошені простори. В жорстокій боротьбі людноість була вирізана або забрана татарами в неволю; уціліла решта, рятуючись, тікала на території, менш охоплені руїною, — на Слобожанщину або в степи Правобережжя.

Обурення проти політики Виговського було величезне, і це добре знав київський воевода. Щоб ще більше підсилити це обурення і завдати Виговському остаточної поразки, Шереметев у своїй грамоті вдався до всіх можливих засобів впливу на населення.

Він намагався переконати людноість України в безглузді війни, яку весь час провадив і провадить Виговський. В гра-

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. IV, М. 1828, с. 40.

моті говориться: за кого козацькі полки пішли битись і кров свою марно проливати? за що тих вояків поб'ють і жінок з дітьми осиротять? Тут весь час підкреслювались часи Богдана, коли український народ боровся „проти иноверцов“ і дав присягу на вірність єдиновірному царю московському.

Переважній більшості народу ненависний був Виговський за ті спустошення, які чинили його спільники — кримські татари. Шереметев урахував і це і доводив, що всі незгоди між царем і Виговським виникли з того, що цар настоював, щоб Виговський не приводив на Україну кримців, „чтобы из Крыма войною на жителей войска запорожского татарове не приходили и их не разоряли и в полон не имали, а гуляки б из Крыма или ногайские изивесть их же не разоряли и в полон не имали“¹. Виговський же, навпаки, як доводив Шереметев, закликав татар проти свого народу як проти свавільників, і татари, прийшовши, багато українських міст і повітів повоювали і православних християн багатьох побили і кров невинну проливали; Виговський віддав багато жінок і дітей в татарський полон на знущання. В двох перших розділах грамоти говорилося, що гетьман багатьох полковників та інших „начальных людей, что добра желают ляхам“, схилив до того, щоб військо запорізьке, як раніш бувало, „учинить под игом лядским“ і щоб війську запорізькому бути в вічній неволі у ляхів².

Воеводи знали, що народ ненавидить гетьмана за здириства, чинені над нижчими верствами суспільства і через які наживалася старшина. Військо запорізьке терпіло нужду. В „увещательных статях“ війську запорізькому говорилося, що Виговський „подымные з оранд побори“ і інші доходи витрачав не за вказівками царя — не давав на військо запорізьке, не старався його збільшувати, а, навпаки, своїм „лукавственным умыслом послал и посланникам и гонцам и наемным ратным людям разных государств, конным и пешим, старая те поборы со всех, дает без проволоки и поборов на жалованье им разных государств ратным людям на корм преидобительствует, а войска запорожского заслуженным воинам так бутто и поборов столько собранным быть не возможно и дать нечего; а как войско запорожское и зачалось, а наемных ратных людей иноземцов у гетьманов не бывало“³.

В цих статтях розповідалось, що з волі Виговського замучено багато козацьких керівників, в тому числі кошового запорізького війська Якова Барабаша з намови гетьмана взято „за пристава“, а Степана Довгаля, Івана Донця і Семена, писаря полтавського, звелено „по его гетманову прошенью держати в Белгороде в тюрьме; а Искру и Пушкарен-

¹ Там же, с. 41.

² Там же, сс. 41—42.

³ Там же, сс. 42—43.

кова сына, по его ж гетманову челобитью, держали на Москве за караулом крепким“¹. Виговський винен, за словами бояр, не тільки в руїні, яку несли татари на Україну, а й у тому, що татари не лише підступали „к украинным черкасским городам“, а й коло цих міст околиці й повіти воювали і до великоруських міст Хотмиського, Вольного й Воронежські повіти воювали і багатьох православних християн до полону забрали. Далі вони закликали від „изменника царского Ивашки Виговского“ і татар відступити і обрати всім військом запорізьким іншого гетьмана, який був би вічно відданий і улюблений під „високою государевою рукою“, а також бути всьому населенню вірним царю і ні на які спокуси не піддаватись. Грамота закликала проти „клятвоприступника“ гетьмана „Івашки Виговського“, татар і ляхів стояти і „промисел над ними чинити, сколько милосердный бог поможет“².

Ця грамота відіграла значну роль у поваленні Виговського і в обранні Юрія Хмельницького.

Юрій Хмельницький не був проти успадкування батьківської булави і, підтриманий настроями противної Виговському групи, виступив разом з Сірком проти нього. Велику роль відіграла тут і лють Юрія за особисту кривду, завдану йому Виговським, який привласнив спадщину, скарби та інші багатства Богдана, а також хитрощами відняв у Юрія гетьманську булаву.

Під натиском народних заворушень Виговський змушений був подумати про свій власний порятунок. Польський табір був для нього найближчий, і він зразу вдався під його охорону. Гетьманська столиця Чигирин не була вже пристановищем для нього, і він мусив утекти під захист близького свого натхненника — Потоцького — до Котельні³. Але Виговський ще сподівався на успіх, скликаючи на 11 вересня 1659 р. в Германівці раду, на яку прибув під охороною польського війська. База його серед козацтва була зовсім втрачена. Домагання на раді підтвердити Гадяцькі статті були останнім проявом слабосилої Виговського. Супротивна йому партія добилася скинення його з гетьманства, обрання гетьманом Юрія Хмельницького і передачі останньому гетьманських клейнодів.

7. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1659 Р.

Групи козацької старшини, що мали надію використати Юрія Хмельницького для здійснення своїх прагнень, з перших же днів відчули свою слабкість і змушені були зайняти

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. IV, М. 1828, с. 44.

² Там же, с. 48.

³ Памятники Киевской комиссии, т. III, сс. 351—354.

невиразну, хитку позицію. Вони не могли вплинути на дальший хід подій. Інтереси цієї верхівки були незрозумілі українським народним масам, які досить лиха зазнали навіть за короткий час її панування після визвольної війни. Народні маси бачили, як у наслідок війни і коштом різних повинностей зростали багатства козацької старшини. Але маси були малосвідомі чи, точніше кажучи, не розуміли об'єктивних суперечностей. Вони сприймали події так, як вони впливали на поверхню, в тих формах, в яких ця боротьба виступала назовні. Зовнішньо вона ніби набирала форми боротьби української, російської й білоруської народності з польською, або православ'я з католицизмом. Тому середня лінія наперед була прорічена на невдачу. На звільненій від прихильників Виговського території, на Лівобережжі, старшина виразно польської орієнтації майже зникла з політичної арени, і лише на кордонах Польщі і України вона разом з польським військом міркувала про виправлення програної на Україні справи. З допомогою прихильних до Росії українських полковників і переважної більшості населення на Лівобережній Україні перемогла політика російського уряду.

27 вересня 1659 р. царських посланців на чолі з Трубецьким з почестями прийняв у Переяславі полковник Цецюра, який просив пробачення в царя за попередні свої вчинки, за минулу прихильність до Виговського, а „боярин и воеводы князь Алексей Никитич [Трубецкой] с товарищи полковнику Тимофею Цецуре и протопопу Григорью и всем переяславским жителям объявили милость государеву... и прав и вольностей их ни в чем нарушить не велел“¹.

Хоч Юрій фактично був уже обраний гетьманом, все таки Трубецькой дістав завдання від царського уряду скликати в Переяславі козацьку раду для обрання гетьмана. Цим актом російський уряд хотів відзначити, що гетьманську булаву можна одержати тільки з рук царя; але разом з тим всякому найдрібнішому крокові щодо втягнення України в сферу своєї політики він надавав вигляду збереження „козацьких вольностей“. Тривалі переговори уповноважених Трубецького з очолюваними Юрієм Хмельницьким правобережними козаками закінчилися радою біля Трахтемирова, в Жердевій долині. Старшина на раді висунула ряд статей, які 4 жовтня були відправлені представникам російського уряду в Переяслав через полковників Дорошенка, Одинця й Лизогуба. Трубецькой зажадав розмови з самим гетьманом.

9 жовтня Юрій був змушений вирушити до Переяслава. Їхати на раду відмовились полковники, що виступали і проти Польщі, і проти царської Росії, а саме: паволоцький полков-

¹ Акты ЮиЗР, т. IV, с. 253.

ник Іван Богун, брацлавський — Михайло Зеленський, подільський — Остап Гоголь, чигиринський — Кирило Андріїв, київський — Василь Бутрим¹. З Хмельницьким переїхали на лівий бік Дніпра обозний Носач, військовий суддя Кравченко, військовий осавул Ковалевський, полковники: черкаський — Андрій Одинець, канівський — І. Лизогуб, корсунський — Я. Петренко, кальницький — І. Сірко, П. Дорошенко „и сотники и ясаули и козаки и дворовые ево Юрьевы люди“².

Московські воеводи ретельно готувалися до ради, розуміючи, що свої обіцянки треба підкріпляти силою й могутністю. До Переяслава було стягнуто коло 40 тисяч царського війська, крім того, що стояло в Києві³. Такі сили давали Трубецькому змогу говорити з козацькими представниками твердо і певнено і накинути такі статті, які були потрібні царському урядові.

Переяславська рада почала свою роботу 17 жовтня. Трубецькой довів, що треба обрати гетьмана, ще раз підкресливши право козаків вільно обирати того, кого вони схочуть, навіть Виговського, хоч і добре знав, що останньому на гетьманство немає вороття. Був обраний Юрій Хмельницький. Після обрання були прочитані нові, привезені з Москви, „договори і статті“.

Цими статтями царський уряд, щоб запобігти наріканням на раді, підтверджував козацькі права й вольності, „как издавна бывало в войске запорожском, чтоб своими правами суживались и вольности свои имели в добрах и в судах, чтоб в те их суды войсковые ни боярин, ни воевода, ни стольник не вступались, но от старших своих чтоб товарищества сужены были“⁴, щоб у містах на уряди обирали місцевих людей, які збирали б доходи в царську казну, але догляд за збирачами мав належати царським людям; для гетьманського уряду — „булави“ — договірні статті надавали Чигиринське староство „со всеми принадлежностями“, тобто з усіма угіддями й доходами від них і, крім того, дарували гетьманові тисячу золотих червоних⁵; вони підтверджували теж право козацтва на володіння маєтками і обдаровували грішми військову старшину всіх рангів.

Вище православне духовництво київської митрополії добре знало, що й на цій раді неодмінно впливе справа підкорення їх церковного урядування московському патріархові, що знову доведеться викручуватись і навряд чи цього разу удасться уникнути відповіді на рішучу постановку цього питання. Митрополит Діонісій Балабан, який після скинення

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. IV, с. 51.

² Акты ЮЗР, т. IV, с. 259.

³ Памятники Киевской комиссии, т. III, с. 370.

⁴ Собрание государственных грамот и договоров, ч. IV, с. 51.

⁵ Там же.

Виговського подався з Києва до Польщі, не прибув на раду, боячись царського гніву, бо ж кілька місяців тому, 22 травня 1659 р., він приводив козацьку старшину до присяги польському королю; Лазар Баранович удав хворого; ухилився від прибуття на раду й печерський ігумен Інокентій Гізель, який відігравав видатну політичну роль серед „князів“ української церкви. А проте, не зважаючи на відсутність церковних володарів, в одному з пунктів Переяславських статей зазначалось, що „митрополиту киевскому так же и иным духовным Малыя России быть под благословеньем святайшего патриарха московского и всея Великия и Малыя и Белья России“¹. Правда, статті, як відомо, цієї справи не вирішували. Довго ще довелось російському урядові боротися за підкорення України в сфері ідеологічного впливу; а проте вони говорять за те, що царський уряд надавав цій справі великого значення і рішуче намагався здійснити свої наміри в цьому напрямку. Статті обмежували в порівнянні з Переяславськими статтями 1654 р. право старшинсько-козацького уряду щодо зовнішніх відносин; гетьманові вони не дозволили ні зноситися з жодною державою, ані приймати ніяких послів², а в разі їх прибуття в якихось справах їх мали посилати до царя. Словом, Україна з її автономними засадами у внутрішньому житті виключалась цілком із зовнішніх, навіть обмежених, міжнародних зносин.

Особливо велике місце серед статей, прийнятих „без протесту“ на раді, займало питання централізації військових сил України і підлягання їх російському урядові. Це диктувалося потребою зміцнення позицій самодержавства на Україні, а незалежність козацького війська дуже перешкождала цьому. Переяславські статті в цьому напрямку підкреслювали, що гетьман без наказу царя не може сам робити походів на інші держави, а також не повинен допомагати їм; тих, хто самовільно піде на війну, він мав карати на смерть³. Царські гарнізони з воеводами настановлювались, крім Києва й Переяслава, в Ніжині, Чернігові, Брацлаві і Умані. В статті про збільшення числа воевод і військових людей на Україні зазначались права і привілеї реєстрового козацтва, яке звільнялось від військових постойів, від обслуговування війська підводами, діставало право торгувати горілкою. Останнє заслуговує на особливу увагу: царський уряд поступово починає поширювати на Україну не тільки політичний, а й економічний вплив. В Росії, як відомо, вже в той час існувала державна монополія на горілчані вироби, і царський уряд намагався поширити її й на підлеглі території України, при чому поєднував це з досить рішучим запровадженням на Україні

¹ Там же, с. 53.

² Там же.

³ Там же, с. 54.

такої ж, як у себе, міри — гарнца замість кварти, що лишилася з польських часів: „да реестровым же козакам держать вино и пиво и мед, а продавать вино бочкою на ранды и куда кто похочет, а пиво и мед вольно ж продавать гарнцом; а кто будет вино продавать в квартиры, и тех карать“¹. Запровадження на Україні російських мір, в протидію польським, було значним кроком вперед у галузі централізації Російської держави і поширення її політичного й економічного впливу на Україну; це було продовженням політики, яку так рішуче запровадив царський уряд у Росії, ліквідуючи рештки феодальної роздрібненості в галузі економічних і політичних зв'язків на величезній території Східної Європи.

Величезною перешкодою, якщо не основним гальмом, у справі розширення Російської держави за рахунок земель України і оборони своєї території були хитання окремих груп козацтва і старшини, до гетьмана включно, в вірності інтересам Російської держави. Ось чому на Переяславській раді в поданих Трубецьким статтях значне місце займали застереження щодо зради гетьмана і хитань серед козаків. Треба сказати, що тут царський уряд знайшов основну ланку, за яку треба було йому вхопитися, щоб обмежити анархію серед козацтва й старшини. Стаття 7 забороняла обирати гетьмана без царського указу: „без указу царского величества самим гетмана не переменять, хотя новообранный гетман, опруч измены, проступку какую и учинит“². Як бачимо, з цього правила стаття виключає зраду. До людей, що порушили б присягу на вірність і перейшли б на бік ворога, вживається заходів, передбачених „Уложением“ 1649 р. — смертної кари.

Не були забуті й безпосередні інтереси російського дворянства. Послаблення феодально-кріпацького гніту на Україні після визвольної війни приваблювало покріпачене селянство Російської держави. Воно масами почало тікати на Україну, оселялося тут і час від часу нападало на своїх поміщиків, руйнуючи їх маєтки, убиваючи своїх експлуататорів і підіймаючи селянські повстання на території Російської держави. З цього приводу в одній із статей говориться: „В прошлых 162, 163, 164 годах, и после тех годов из Брянского, из Карачаевского, из Рыльского, из Путивльского уездов дворян и дитей боярских люди и крестьяне многие разбежались в черкаские города, и в Новгородок Северский, и в Почеп и в Стародуб, а из тех городов приходя к помещикам своим и вотчинникам, всякие злости и разоренье ненастерпимья делают; и гетман бы и все войско запорожское тех ворогов беглецов велели сыскав отдать помещикам их и вот-

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. IV, с. 55.

² Там же.

чинникам и вперед заказ учинить крепкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкаские города и тех бы никто в черкаских городех не принимал, чтоб в том в тех порубежных городех ссоры, а служилым людям разорения не было. А о которых о беглых о чьих людех или о крестьянех учнут из городов воеводы писать, и тех бы отдавать назад; а естли будет кто принимать тех беглых людей и крестьян, и тех карать смертью“¹. В результаті упертої п'ятилітньої боротьби народних мас на протязі від Переяславської ради 1654 р. виграли головно пануючі феодальні класи Росії. Переяславська рада 1659 р. завершила ще один ступінь у підкоренні України Російській державі в політичній сфері. Рада зробила спробу покласти край хитанням і розтечі в таборі керівних козацьких верхів і паралізувати вплив Польщі на всі суспільні верстви України. Але дальшому розвиткові жорстоких сутичок запобігти не вдалось. Не менш серйозні події, що вирішували справи України, були ще попереду.

Етап боротьби Росії проти шляхетської Польщі від Переяславської ради 1654 р. до Переяславської ради 1659 р., тобто за перші п'ять років після приєднання України до Росії, позначився тим, що на Лівобережній Україні в основному на деякий час були паралізовані виступи прихильної до Речі Посполитої козацької старшини, хоч і не запобігнуто цілком дальшим виступам. Твердішою ногою ставав на Лівобережжі царський уряд. Пригнічений настрої від конотопської невдачі російського війська згладився.

---

¹ Там же, с. 56.

II

Внутрішня боротьба серед козацтва на початку 60-х років XVII ст.

1. ЗЕМЕЛЬНІ НАДАННЯ. ПРИЧИНИ ХИТАННЯ КОЗАЦТВА

В процесі поступового зміцнення політичного панування козацько-старшинських кіл, а також зміцнення політичних позицій російського самодержавства на Україні, в другій половині 50-х років XVII ст. феодальні відносини серед суспільства України розвивались дуже інтенсивно.

Визвольна війна проти Польщі, боротьба проти неї після приєднання України до Росії і внутрішні класові, соціальні конфлікти серед суспільства України змішали форми землеволодіння, збільшивши в величезних розмірах козацьку займанщину і дрібну земельну власність селянства. На початку цієї роботи ми говорили про основні моменти встановлення феодально-кріпосницьких взаємовідносин в землеволодінні за часів Богдана Хмельницького.

В дальшому, при перших наступниках Богдана, питання про землю і проживаючих на ній залежних селян стояли в центрі уваги внутрішньої соціальної політики Української держави, очолюваної старшинськими колами під протекторатом російського самодержавства, головню на Лівобережжі, і тих кіл, що додержувалися польської орієнтації, на Правобережжі.

Можна навести кілька основних форм землекористування відповідно до існуючих суспільно-політичних відносин того часу, а саме: 1) надання землі за службу в війську, обдарування нею за особисту вислугу гетьманові і полковникам, а також надання її монастирям, які ідеологічно обґрунтовували панування гетьмансько-старшинської влади; 2) надання від царського уряду за вірність царю, що означало не тільки політичне поступове підпорядкування Російській державі приєднаної території, а й втручання царської влади в економіку підлеглої країни; 3) відбирання за постановою полкових або генеральних судів земельних дібр від осіб, що забрали землю в своє користування за правом „козацької шаблі“

під час війни, тобто захоплених без дозволу гетьманського уряду або старшини; 4) продаж і купівля землі. Три останні моменти — це і є те нове, що відбулося в соціально-економічному житті України після смерті Богдана Хмельницького.

Характерним прикладом з цього погляду можуть знову таки бути земельні надання і підтвердження права на землеволодіння монастирям, хоч монастирські надання не були, звичайно, головні і єдині. Слідом за універсалами, виданими монастирям Богданом Хмельницьким, перший з його наступників, Виговський, також задовольняв прохання монастирів.

Селянство продовжувало завдавати шкоди землеволодінню монастирів, заорювало їхні землі і забиравало в своє користування сіножаті, відмовляючись виконувати „обыкную“ повинність на користь ченців.

5 жовтня 1657 р. Виговський видає грамоту ніжинському Христорождественському монастиреві на володіння містечком Солтикова Дівиця „з пожитками, селами до того міста належачими, так же и перевоз в том же местечке на ріці Десні будучий, з озерами, до ей же, слободы Солтыково-Девицы, належачим“¹.

Ця грамота була підтверджена в 1660 р. царем Олексієм Михайловичем, який надав додатково монастиреві два млини на річці Загарівка і села Блиставе, Стольне, Волосковичі, Степанівкову²; в тому самому році монастир одержав від Юрія Хмельницького в дар містечко Мрин з належними до нього селами³.

16 жовтня 1657 р. Виговський видає підтвердну грамоту Межигірському (біля Києва) монастиреві на володіння селами Петрівці, Мощуни й Вишгород „зо всеми пожитками и приходами... жеби оттуль помененная общежительная братия слышное выживание міла“⁴. В тому самому універсалі нагадується, що ніхто з старшин і „черні“ запорізького війська не повинен чинити жодної кривди „братии Межигорского монастыря... а хто бы спречным был альбо в пожитках и приходах тамошних перешкоджал, таковой каждый за взяттем відомости сурово будет каран, иначей не чинячи“⁵. В січні 1658 р. була видана грамота глухівському Петропавлівському монастиреві на села Хлопкове й Баничі з Стрільницьким млином на річці Клевані⁶. Ця грамота була підтверджена гетьманом Брюховецьким в 1664 р.⁷.

¹ Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка, Чернігів 1901, с. 101.

² Там же, с. 98.

³ Там же, с. 99.

⁴ Акты ЗР, т. V, с. 100.

⁵ Там же, с. 101.

⁶ Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка, с. 372.

⁷ Там же, с. 373.

Такі ж універсали були видані Виговським в березні і квітні 1658 р., а саме: Мгарському монастиреві на маетки й на володіння ставами, озерами та іншими угіддями в Чигирин-Діброві на Лубенщині¹, київському Пустинно-Микільському монастиреві — на маєтності, ґрунти, озера і перевози їх, названі Пивськими². В вересні 1658 р. Виговський, будучи в таборі під Зіньковом, знову обдаровує лубенський Мгарський монастир селом В'язівкою з угіддями й доходами³. Цей універсал був виданий тоді, коли Виговський вів уперту боротьбу проти повсталого селянства і великої частини козацтва на Лівобережній Україні після придушення повстання Пушкаря. Серед ченців Мгарського монастиря була значна частина прихильників незалежницьких прагнень козацтва. Тим то й не дивно, що Мгарський монастир займає видатне місце і в унутрішній соціальній політиці Юрія Хмельницького. Цьому монастиреві, як і Межигірському, Юрій Хмельницький підтверджує права на землеволодіння за універсалом своїх попередників — батька свого Богдана і Івана Виговського. Крім того, він додає ряд обдаровань угіддями з власної ініціативи чи на прохання ченців⁴.

Поруч з монастирями, надання на землю здобувають і приватні особи: актами оформлюються земельні володіння православної шляхти, батьківські спадкові, нові земельні площі з угіддями й залежними селянами на основі ленної залежності шляхтичів від вищої старшини. При Богдані Хмельницькому в обдаруваннях окремих осіб не було великої потреби, через що вони й були поодинокі: в той час старшина і видатні козаки нагороджували багатства в воєнних походах. Тепер же, в відносно „мирній“ обстановці, коли посполиті поверталися від військової справи до плуга, старшина і значне козацтво бачили спосіб наживи в земельних надбаннях і в експлуатації посполитих. Православна шляхта, осідаючи на землі, намагалась утискати селян, передусім поступово здобуваючи право на володіння їхніми землями і угіддями. Про це свідчить такий факт: в липні 1658 р. селяни п'ятьох сіл під Конотопом вдалися з скаргою до чернігівського полковника на пана Войтеховича, який загарбував їхні землі. Суперечки між паном і селянами дійшли до таких розмірів, що чернігівський полковник, боронячи інтереси шляхтича, мусив наказом відмежувати ґрунти сіл Конотопа, Смячі, Рудні, Листвина й Пекурівні від ґрунтів Івана Войтеховича і слободи Дубровинської⁵.

¹ Акты ЗР, т. V, с. 102.

² Там же, с. 103.

³ Український архів, сс. 84—85.

⁴ Акты ЗР, т. V, сс. 106—108.

⁵ Архив Черниговского дворянского собрания, копия XVIII ст., № 5030, арк. 16.

Прибирання старшиною до своїх рук селянських земель узаконювалось гетьманськими універсалами. В вересні 1658 р. з табору під Кам'яним Виговський видає універсал на закріплення за паном Лаврентієм Борозною, який відзначився в військовій службі Виговському, маєтностей, що ніби були спадщиною його батька, — містечка Гірського з належними до нього селами ¹.

В 1659 р. Виговський видав універсал такого змісту: „Маючи особливий взгляд на значение в войську запорожском пана Ивана Домонтовича, сотника славинського, заслуги, надаем оному два села: Смолин и Максим, лежащие в воеводстве и полку Черниговскому, в которых сел, так обнятию, яко держанню и пожитков уживанню, абы наименшее не узнавал перешкоды и жаден з старшин и черни до помененных сел и всіх принадлежностей втручатися не важился“ ².

Ряд подібних універсалів приватним земледержавцям у другому п'ятилітті після приєднання України до Росії був виданий також наступниками Виговського — Юрієм Хмельницьким, Тетерею і Брюховецьким. Так, на кінець 1659 р. гетьман Юрій Хмельницький універсалом підтвердив володіння корсунському полковникові Якову Петровичу на млин на річці Росі ³. Обдаровує землями і різними угіддями своїх підлеглих і козацька старшина: наказні гетьмани, полковники й наказні полковники. Наприклад, ніжинський полковник, що звав себе „гетьманом усього Сівера“, Василь Золотаренко в грудні 1659 р. підтвердив універсалом за стародубським сотником Гаврилом Дашенком право володіти млином на річці Берестянці з усіма доходами від нього ⁴. Наказний ніжинський полковник Федір Завадський листом від 4 березня 1660 р. дозволяє панові Марку Юненку збудувати млин і користуватись угіддями навколо нього ⁵. Стародубський полковник в 1660 і 1661 рр. надає товаришеві Погарської сотні Овсію Миничеві право збудувати млин на річці Холопці ⁶. В травні 1660 р. переяславський полковник Тимофій Цецюра надає сотникові Козелецької сотні Маркові Гарячці Вовчківський млин з усіма належними до нього „пожитками“ ⁷.

В липні 1660 р. Юрій Хмельницький видав універсал про ствердження за полковим чернігівським писарем Карпом Мо-

¹ Там же, № 5005, арк. 88.

² Л а з а р е в с к и й, Малороссийские посполитые крестьяне, с. 12.

³ Архив Черниговского дворянского собрания, кофія XVIII ст., № 5207, арк. 195.

⁴ Там же, № 5103, арк. 54.

⁵ Там же, № 4897, арк. 66.

⁶ Там же, № 5374, арк. 55.

⁷ Там же, № 3246, арк. 13.

крієвичем права на володіння слободою Гучин і млином на річці Білоусі¹.

В справі земельних обдаровань, як одного з перших ступенів закріпачення селянства, втручалось і російське самодержавство. Приєднання України до Росії царський уряд розумів тільки як поширення царської влади на всі сфери життя краю, і мова йшла тільки про міру цього поширення. Справою відповідного приведення селянства в залежність від пануючих верств — старшини, монастирів, церкви та ін. царський уряд зайнявся одразу після смерті Хмельницького, коли серед козацьких верств почалась боротьба за владу.

Особливо активно починає втручатися царський уряд у внутрішні справи України після Переяславської ради 1659 р. Ми вже наводили ряд прикладів того, як він обдаровував земельними угіддями монастирі — полтавський Хрестовоздвиженський, ніжинський Рождественський і т. д. Земельні надання від царя дістають не лише монастирі, а й приватні земледержавці, що відзначаються заслугами в царського уряду. Так, 28 березня 1660 р. Олексій Михайлович видав дарчу грамоту на чолобитну ніжинського вїта Олександра Цурковського, якою давав йому право на спадкове володіння „деревнею Кукшинскою, деревнею Колесниками, деревнею Мильниками с мельницею и с крестьяне и со всеми угоди; да мельницами Вересовскою и Казарскою“².

Дуже часто в наданні земель і угідь грали роль родинні зв'язки полковників чи інших знатних осіб. Наприклад, в квітні 1660 р. в наслідок заходів переяславського полковника Цецюри, який в той час був на стороні Росії, цар обдарував його родича, козака Єрофія Мохновецького, селом Заворичами з усіма угіддями і належними до нього селянами³; на прохання єпископа мстиславського, Мефодія, Олексій Михайлович у травні 1661 р. ствердив виблівському сотникові (село Виблі на Чернігівщині) Степану Шубі право на володіння селами Орлівкою і Грабівкою⁴.

В дальшому розвитку феодално - кріпосницьких відносин кінця 50-х і початку 60-х років XVII ст. на Україні можна спостерігати надзвичайно цікаве явище з погляду зміцнення місцевих полковницьких урядів як урядів не тільки військових, а й адміністративно-судових. Таке становище полкової і генеральної старшини було подібне до того, що ми взагалі спостерігаємо в відносинах між васалом і сюзереном

¹ Архив Черниговского дворянского собрания, копия XVIII ст., № 5172, арк. 260.

² Генеральное следствие о маентностях Нежинского полка, сс. 117—118.

³ Архив Черниговского дворянского собрания, копия XVIII ст., № 5420, арк. 3.

⁴ Там же, № 5454, арк. 17.

у добу феодалізму. Відносини між полковниками і гетьманом, з одного боку, і гетьманом і російським царем чи королем польським — з другого, нагадують відносини між московськими служилими людьми і князем в часи феодальної залежності в великоросійських землях XV—XVI ст. Отже, становище окремих осіб, що добилися високих старшинських посад, з погляду їх особистих інтересів було надзвичайно вигідне; обмеження ж їх самостійності в полках, сотнях і на інших посадах, як от осавулів, суддів, писарів, сильною централізованою владою російського самодержавства тлумачилось як обмеження їх стародавніх „прав козацьких“. Керівні старшинські кола опинилися між двох вогнів: стати на бік Польщі означало піти слідами Виговського, неминуче зазнати долі недавно скинутого гетьмана; стати остаточно на бік російського самодержавства означало ризикувати своїм теперішнім становищем і відмовитись від боротьби за незалежність своєї держави. Тому, коли Юрій Хмельницький разом з учасниками ради в Переяславі повернувся до Чигирин, де на зборах полковників були прочитані нові Переяславські статті, переважна більшість полковників була дуже незадоволена рішенням ради.

Переяславські статті 1659 р. викликали серед козацтва нові замішання і вагання. В них хоч і говорилося про підтвердження „прав і вольностей козацьких, як здавна бувало в війську запорізькому“, але справжнім змістом накинутих козацтву статтей козацька держава обмежувалась у багатьох основних її функціях. Фінансово-економічні справи козацької республіки повинні були підлягати контролеві царських наглядачів. Збільшення числа воєвод у містах і надання деяким з них (в Чернігові й Брацлаві) права володіти маєтностями підсилювало політичну роль царських управителів на Україні і, безперечно, звужувало декларовані грамотами царського уряду політичні права козацтва.

Статті обмежували політичні права козацького уряду в судових справах, роблячи виняток для тих, хто вислужився перед царським урядом своєю прихильністю; тих осіб, на яких укаже цар, гетьманський судовий уряд не мав права судити без присутності царських урядовців, навіть хоч би особи ці вчинили злочин проти козацького уряду. Обрання й скинення гетьмана і полковників ставилось виключно в залежність від царського уряду. Як відомо, визвольна боротьба України проти Речі Посполитої позитивно вплинула на боротьбу проти Польщі і в Білорусії, де також було скинуто польсько-шляхетське панування. Козаки в 50-х—60-х роках XVII ст. в ряді білоруських міст в збройній боротьбі проти Польщі зайняли пануюче становище. Але в зв'язку з цим в Білорусії виникає ряд конфліктів між козацтвом і російськими гарнізонами. Царський уряд поставив рішучу вимогу, щоб козаки звільни-

ли білоруські міста. Це також немало непокоїло козаків, які звикли вже до вольностей на тих територіях, які вони здобували.

Отже, крім внутрішніх, соціальних моментів, що породжували народні заворушення, величезну роль і далі грало питання національно-визвольної боротьби, яка в нових умовах доповнювалась суперечностями між козацтвом і новими господарями — російськими воеводами, що стояли на чолі розташованих у містах залог.

Обмеження царським урядом політичної влади гетьманського державного апарату знаходило негативний відгук не лише серед старшини, а й серед козацтва в цілому, крім, може, Запоріжжя, у внутрішні справи якого досі царський уряд не втручався. Запоріжжю добре далася взнаки тільки польська шляхта. Ось чому запоріжці в цей час були найбільшими прихильниками „єдиновірного царя православного“ і найлютішими ворогами Польщі та її прибічників, хоч згодом і вони зневірилися в царській ласці і прихильності.

Віленська угода, що ігнорувала як зовнішні, так і внутрішні інтереси козацької республіки, відштовхнула від Росії в передсмертний час гетьмана Богдана Хмельницького. Дальші кроки політичного підкорення України царським урядом викликали протиурядову антиросійську реакцію козацьких верхів і через власну слабкість схилили їх на бік Польщі.

Царський уряд недосить урахував події 1658—1659 років і Переяславськими статтями 1659 р. та дальшими політичними кроками в запровадженні їх викликав на Україні величезний розбрід і кидання козацтва з одного боку в другий, від одної крайності до другої.

В грудні 1659 р. до Москви було виряджене посольство на чолі з черкаським полковником Андрієм Одинцем¹ і П. Дорошенком з проханням переглянути ряд прийнятих у Переяславі статей, а саме: щоб крім Києва і Переяслава російські воеводи нікуди не над'їжджали; щоб вони не обмежували старшинської влади на Україні; щоб суд і розправа лишалися в руках місцевих урядів; щоб цар приймав чолобитні і скарги з України тільки через гетьманський уряд і дозволяв останньому карати непокірних; щоб гетьманові і його урядові було вільно приймати і відпускати послів від інших держав. Крім того, гетьман Юрій подав ряд особистих прохань, наприклад, про амністію своїм родичам, що попали в неласку за належність до табору Виговського.

Більшість цих прохань російський уряд відкинув і підтвердив Переяславські статті, на інші дав досить двозначну відповідь, ухилившись від вирішення справи, і старшинські чолобитні залишились без результатів. Це викликало серед ко-

¹ Акты ЮЗР, т. V, сс. 1—7.

зацтва незадоволення. Козацька верхівка затаїла свої наміри і чекала слушного моменту, щоб перейти на бік шляхетської Польщі, яка весь час манила козацьких керівників створенням з України так званого „князівства Руського“ під протекторатом Речі Посполитої.

2. БИТВА ПІД ЧУДНОВОМ. СЛОБОДИЩАНСЬКИЙ ТРАКТАТ

На початок 1660 р. утворилась така ситуація, що продовження війни Росії і України проти шляхетської Речі Посполитої стало неминуче.

А проте дві основні сторони, що провадили боротьбу, — Російська держава і шляхетська Польща — намагались домовитися про мирний поділ сфер впливу на Україні і мирно розв'язати назріваючі конфлікти. Але, як і завжди, початок мирних переговорів супроводився демонстративним показом військової сили і моці воюючих сторін.

В перші дні січня 1660 р. почала свою працю комісія в Борисові (в Білорусії), на якій Польща і Росія намагались домовитися про встановлення кордонів між обома державами, при чому царська Росія ставила собі завдання повернутися до становища, визначеного Віленською угодою.

З'їзд у Борисові закінчився нічим, бо польсько-шляхетські кола, нацьковувані Виговським, що перебував у польському таборі після вигнання його з гетьманства, і шпигунами Беневським та іншими, які не переставали зноситися з старшинами польської орієнтації, плекали надію на те, що незабаром вся Україна опиниться в складі Польщі. До того, щоб вплинути на хід переговорів, Росія супроводила їх активними воєнними діями, а польська шляхта готувалась до збройного наступу на Україну.

Так, у січні 1660 р. російське військо на чолі з боярином князем І. Хованським розгорнуло успішний наступ на польські території. Хоч польські хроністи говорять про перемогу над Хованським польських військ Салєги й Чарнецького, але насправді успіхи були на боці російського війська, яке захопило Брест. Одночасно з цим польські шляхетські загони добиваються значних успіхів на Волині, де кварцяне військо, вирушивши від Дубна на Кременець і Збараж, чинило величезні спустошення¹. В лютому С. і А. Потоцькі вдерлися на Поділля і дуже зруйнували людність.

Про це довідався київський воевода В. Шереметев, який визначився до того в ряді битв проти польської шляхти і не так давно, в листопаді 1659 р., розгромив військо А. Потоцького і І. Виговського під Хмельником на р. Бузі².

¹ Latopis Jerlicza, т. II, с. 28.

² Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, с. 218.

Проти наступу польської шляхти, що облягла разом з татарською ордою Могилів, Шереметев вислав з військом князя Козловського. Російська рать, пішовши на Могилів, примусила польське військо втекти в Польщу, а татар на чолі з Кайбей-мурзою втекти через Волощину в Крим. Вороже військо змушене було відступити ще й тому, що зустрічало на своєму шляху жорстокий опір населення, яке ховало хліб і фураж. З листа керівника шляхетського нападу С. Потоцького дізнаємось, що коли військо його ввійшло на Наддністрянщину, то „*głód wielki cierpiało wojsko*“, селяни поховали весь хліб у ями, а самі позачинялися разом з козаками в фортецях. Край спустів¹. Відступаючи від Могилева, шляхетські завойовники зустріли таке саме відношення населення й навколо Шаргорода. Таке ж було і з спільниками Польщі — загонами Кримської орди, які змушені були повернутись до Буджака, в Білгород².

Але тимчасові успіхи спільної боротьби народу й російського війська не вирішували справи перемоги над шляхтою. 2 квітня 1660 р. між Річчю Посполитою і Швецією був укладений в Оліві мир, і Польщі були розв'язані руки для боротьби проти України. Тепер навіть ті шляхетсько-магнатські кола, які думали домовитися з Російською державою на певних умовах щодо розділу України, почали вважати потрібним негайно концентрувати військові сили для приборкання непокірної України і повернення її в підлеглість Польщі.

Російському урядові теж стало ясно, що обставини на Україні все більше ускладнюються. Для обговорення перспектив нового походу на Польщу до Москви прибув полковник Т. Цецюра.

Російський уряд зайняв таку стратегічну позицію: „Не дать недругу войти в свои города, чтобы его встретить в его земле“³.

В травні В. Шереметев через стряпчого М. Головіна одержав царську грамоту з наказом скликати раду разом з козаками і гетьманом і обміркувати наступні воєнні дії проти Польщі. На цю раду мав прибути як головний командувач цієї військової кампанії Шереметев, а в Києві замість нього мав залишитися князь Ю. Барятинський. Рада зібралася в урочищі Кодачку біля Василькова 7 липня.

Ще напередодні ради, в порядку підготовки її, Шереметев знайомився з становищем і настроями серед старшинського і козацького табору, як ті і другі ставляться до походу проти Польщі. В результаті розмов з окремими козацькими пол-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, 1859, с. 2.

² Там же, сс. 8—9.

³ Записки Отделения русской и славянской археологии императорского Археологического общества, т. II, СПб 1861, с. 722.

ковниками в Шереметева склалося недовір'я до керівних українських старшинських кіл. Так, перед радою на Кодачку, в кінці травня, воевода мав розмову з Цецурою, який висловлював незадоволення з того, що, будши в Москві, він не добився нічого своєю чолобитною про обдарування його маєтками на Україні.

Для сумнівів і здогадів щодо старшини Шереметев мав повні підстави: він знав про незадоволення переважної більшості старшинських кіл переяславськими статтями 1659 р. і результатами поїздки делегації на чолі з Одинцем і Дорошенком у Москву.

Крім того, польські агенти не переставали намовляти молодого гетьмана Юрія Хмельницького. Використовуючи покарання царським урядом замішаних у зраді Виговського Юрійових родичів, польсько-шляхетський агент Беневський намагається умовити гетьмана, що всі зазнають такої ж долі, кажучи, щоб гетьман боявся „не Польщі, а Москви, яка захоче скоро доходів українських і вчинить з усіма так, як і з іншими“¹. Одночасно Беневський залякує гетьмана тим, що Річ Посполита спроможна виставити достатню кількість війська для зруйнування України. Хмельницький уже в листуванні з Беневським виявляв схильність перейти на бік Польщі. Крім того, будши під впливом тих старшин, які вже мали достатній досвід у дворушництві, і виконуючи їх політичні наміри, гетьман у своїх листах підлещувався то до царя, то до воеводи, яким тяжко було розгадати наміри старшини. Все ж, не зважаючи на хитання серед старшини, рада на Кодачку за повною згодою учасників вирішила йти війською на польське військо Потоцького, яке вдерлося на Волинь. Проте дехто з старшин не збирався сумлінно виконувати рішення ради.

Головний напрямок походу російських і козацьких військ був углиб Польщі; щождо союзника Речі Посполитої, кримського хана, то відносно нього було поставлене завдання: забезпечити оборону українських земель і захист головних військ від цілком імовірного й можливого нападу з боку Криму.

Наступ на Польщу мав початися з походу на Львів, двома шляхами: Шереметев мав йти великим шляхом через містечко Котельню на р. Гуйві на південний схід недалеко від Житомира, а Юрій з козацькими правобережними полками — Ганчарихою, або так званім Ганчарським шляхом, тобто по місцевості, розташованій на півдні Житомирщини, на Бердичів. Біля Слободищ, на р. Гнилоп'яті на Житомирщині, обидва потоки війська — козацького і російського — мали

¹ Лист Беневського див. С. Солов'єв, *История России*, т. II. М. 1891, с. 110.

з'єднатися, відкинути Потоцького, що стояв під Межибожем, і разом рушити на Львів¹.

Російські бояри, зокрема Шереметев, після Кодачківської ради намагалися швидко виступити в похід. Гетьман теж ніби квапив Шереметева скоріше виступати, але сам не поспішав, бо старшина, особливо щирий прихильник Польщі, генеральний осавул Ковалевський, і найближчий до гетьмана з полковників, Тетеря, не тільки не наполягали на поході, а гальмували підготовку до нього.

Тим часом кримський хан пустив у хід наскоки татарських орд на Україну, які, нападаючи на українські міста й містечка, дуже руйнували людність, а це давало змогу старшинським керівникам відволікати з виступом, мотивуючи це потребою боротьби проти татар.

Лише 17 (27) серпня, тобто більше ніж через місяць після ради, Шереметев разом з російським військом і приєднаними до них лівобережними козацькими полками — Переяславським з полковником Т. Цецюрюю, Київським з В. Дворецьким — вирушив з Києва². Інші козацькі полки Лівобережжя, що прибули пізніше, — Полтавський, Миргородський, Чернігівський і Лохвицький, — приєдналися до них далі від Києва.

З самого початку походу в Польщі було відомо все, що робилося в російсько-українському таборі. Агентура її працювала знаменито. Польсько-шляхетським керівним колам були відомі і кількість війська, що готувалося проти Польщі, і шляхи й плани походу. В Шереметева ж відомості про становище в польському таборі були надзвичайно обмежені.

Про кількість війська на боці як Росії, так і Польщі, що брало участь у цій кампанії, існують різні протилежні дані. Найбільш вірогідні відомості про склад і кількість військ на боці Росії можуть дати свідчення очевидців і реляції Шереметева та інших бояр російському урядові.

До нас дійшла одна з надзвичайно цікавих літературних і одночасно історичних пам'яток — віршований твір учасника і живого свідка подій, що, за даними, належить обозному коронному Самійлу Лещинському³, а саме: „Potrzeba z Szeremetem i Cecurą“. З цієї віршованої хроніки дізнаємось, що під командою трьох військових керівників — В. Шереметева, князів Щербатова і Козловського було понад 19 тисяч озброєного війська⁴. Стільки ж (20 тисяч) було

¹ Літопис Самовидця, с. 62.

² Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, с. 297; Гарасимчук, Чуднівська кампанія, Львів 1913, с. 9.

³ Bibliografia Polska, cz. III, t. X (ogólnego Zbioru t. 21) przez K. Estreichera, Wydanie Akademii Umiejętności, Krakow 1906, ss. 213—214.

⁴ Potrzeba z Szeremetem i Cecurą, ss. 12—13.

й війська козацького; воно йшло разом з армією Шереметева, на чолі з наказним гетьманом Цецурою. Таким чином усі військові сили Шереметева становили 40 тисяч, хоч Юрій Хмельницький писав царю, що з Шереметевим вирушило проти королівського війська ратної сили 60 тисяч¹. Ці відомості Юрій перебільшив, щоб приспати пильність у Москві, вислужитись перед царем і цим добитися звільнення з в'язниці свого родича Івана Нечая, про що гетьман і просить у своєму наступному листі від 16 серпня². А сам Шереметев сповіщав царя в вересні 1660 р., тобто саме під час розгорнутого походу, що з ним росіян 15.031 і з наказним гетьманом Цецурою 6 полків козаків кінних і піших — 20 тисяч³. Про таке ж приблизно число, правда, вже після перемоги поляків над Шереметевим, свідчить лист писаря Великого князівства Литовського, що є офіційною польською реляцією; лист цей говорить про 20 тисяч російського війська в Шереметева і тисяч 15 козаків⁴. В складі російського війська було 20 великих гармат і значна кількість менших; козакам Цецюри наказано було мати лише 6 гармат⁵. Вирушивши з такими силами в похід, Шереметев зупинився біля Котельні, зносячися з гетьманом Юрієм, який під впливом польської агентури все ще зводівав з виступом і цим дав змогу польській стороні стягти достатні сили і відповідно підготуватися до бою. Лише через деякий час, після настійної вимоги Шереметева, який висловився, що „тому гетманишке гусей бы пасть, а не гетьманувати“, Юрій з правобережними полками поволі вирушив у напрямі визначеного для нього шляху. Шереметев і представники царського уряду, як на Україні, так і в центрі, не помітили, що справа була не в „гетманишке“. Стараючись опертися на слабого гетьмана, російські воеводи не добачили, що такий гетьман, як Юрій, став уже зброєю в руках польської агентури і старшини польсько-шляхетської орієнтації. Польща теж збирала немалі військові сили — шляхти і різних найманих військ. Крім того, Виговський розгорнув шалену кампанію на західних кордонах України за підтримку польсько-шляхетського наступу.

На початку серпня 1660 р. до Львова прибув Любомірський, який після смерті Лянцкоронського став польним гетьманом⁶.

Сейм, що недавно відбувся в Варшаві, постановив продовжувати війну Речі Посполитої з Росією як у Литві,

¹ Акты ЮиЗР, т. V, с. 28.

² Акты ЮЗР, т. V, с. 33.

³ Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, с. 304.

⁴ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, сс. 66—67.

⁵ Гарасимчук, Чуднівська кампанія, с. 14.

⁶ Korzop, Dzieje Wojeu, т. II, с. 361.

так і на Україні. У Львові мусив бути розроблений з участю короля детальний план походу на Україну¹. На початку серпня велика частина польської армії перейшла Буг у напрямку Володимир-Волинського біля Луцька². В 20 числа серпня головне польське військо під командою Любомірського, зібране різними магнатами з шляхти своїх латифундій і найнятого війська, складалося з 77 підрозділів у кількості 7160 чоловік. Учасник походу Гордон у своєму щоденнику подає такий реєстр³:

	Сотні	Число людей
1. Регімент фельдмаршала, під командою Гізи, дуже добре обмундирований і озброєний сильною на той час зброєю	10	1000
2. Регімент сандомірського воєводи під командою обер-лейтенанта Вільямса	10	900
3. Регімент генерал-майора Келері	8	800
Загін драгунів	1	60
4. Регімент генерал-майора Гротгауза	8	800
5. Регімент полковника Немеріца	8	900
6. Регімент полковника Корітського	6	600
7. Регімент полковника Чарноцького	5	200
8. Регімент позенського воєводи	8	700
9. Регімент полковника де-Буй	8	900
Драгунів	1	100
10. Частина з війська князя Михайла Радзівілла під командуванням Фітінгаузена	4	200
Разом	77	7160 ⁴

Коли це військо стояло в Луцьку, в кінці серпня прибуло посольство від кримських татар із звісткою, що Нурадін-хан прибув на Україну з 40-тисячною ордою на допомогу Польщі і чекає дій польської армії⁵.

З Луцька польське військо вирушило на початку вересня далі на Волинь. Тут почала збиратися решта шляхетських підрозділів. До Любомірського приєдналися Вигівський, тепер так званий воєвода київський, з двотисячним загоном, а також ряд інших магнатів з дворовим і найманим військом — коронний хорунжий Я. Собеський⁶, коронний польний писар Д. Вишневецький, Я. Сапега, белзький воєвода і луцький староста С. Ліщинський⁷.

Через деякий час спід Тарнополя прибула дивізія Потоць-

¹ Gordon, Tagebuch, т. I, 1849, с. 212.

² Там же, с. 213.

³ Там же, с. 214.

⁴ Там же, сс. 213—214.

⁵ Там же, сс. 214—215.

⁶ Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, т. I, Krakow 1898, сс. 54—55.

⁷ Гарасимчук, Чуднівська кампанія, с. 21.

кого і 40 тисяч татар; вишикувавшись у фронт, вони вирушили в напрямі Любара через Старокостянтинів в кількості 70 тисяч польського і татарського війська¹.

Таким чином, кількісна перевага війська Речі Посполитої очевидна. Щодо якості — озброєння, вивчення війська — перевага була теж на її стороні. Хоч війська польських регіментарів були в наслідок довголітньої боротьби слабо озброєні і погано одягнені, хоч їх матеріальні засоби були до краю вичерпані, але в складі їх було 13 тисяч добре озброєної, спорядженої і вивченої іноземної, переважно німецької, піхоти, а 40 тисяч татар, крім польської кінноти, становили велику кінну силу.

В армії ж Шереметева хоч і була перша серйозна спроба запровадити реформи щодо військового ладу і муштри, але її обтяжувала величезна сила обозу — понад 1000 возів з амуніцією, харчами, фуражем, бойовими припасами і т. д., що робило військо неповоротким; тільки завдяки героїзмові російських солдат армія ця була боездатна.

Шереметев був погано поінформований про те, що робилося в польсько-шляхетському таборі, не знав, що на його шляху стоїть така могутня військова сила, що з Пруссії повернувся Любомірський із своїм військом. Не знав він і кількості татар, яких він налічував лише 6 тисяч, і йому здавалось, що, пройшовши через Чуднів на Тарнополь, легко буде впоратися з перебуваючим там військом Потоцького і дорога на Львів буде відкрита. Але виходило інакше: дві грізні сили зіткнулися раніш, ніж думав Шереметев. При цьому російське військо з усіх поглядів було в гіршому становищі. Помилка була вже в тому, що сили були розпорошені: головні війська на чолі з Шереметевим і наказним гетьманом Цецурою стояли на Волині недалеко Чуднова. Юрій Хмельницькийдесь ледве-ледве рухався в напрямку Слободищ; частина козацьких полків була дуже далеко від місця розгортання головних подій. Так, правобережні полковники — уманський М. Ханенко, брацлавський М. Зеленський, подільський О. Гоголь, кальницький І. Верталецький — були коло Бара і писали Шереметеву, що стоять за 25 верст від Межибожа і чекають розпорядження від нього й Цецюри, щоб рушити на Межибіж проти поляків; полковники дістали наказ зійтися з своїми полками 5—6 вересня біля Межибожа². Цей факт ще раз підтверджує, як погано стояла справа в російсько-українському війську з розвідкою, бо в цей час польського війська в Межибожі вже не було. Воно зосереджувалось на Волині, щоб перетяти шлях основним силам супротивника, а російське командування розпорошило свої сили, і це було

¹ Там же, с. 22; Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, с. 305.

² Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, сс. 321—322.

немаловажною причиною поразки сильного російського війська під Чудновом.

Перша сутичка війська Шереметева і козаків Цецюри з поляками сталася під Любаром на Волині 4 (14) вересня; нею почався ряд невдалих жорстоких боїв, що тривали півтора місяця. Під Любаром розгорнувся лютий бій на широкому полі. Не зважаючи на перевагу польського й татарського війська, російські сили й козаки в надзвичайно тяжких обставинах, завдяки величезному героїзмові, змогли відстояти свої позиції, втративши вбитими й пораненими до 700 російських вояків і приблизно стільки ж козаків¹.

Але дальші часті сутички й бої виводили з ладу все більше й більше вояків Шереметева; голод, відсутність фуражу для коней, поступове убування пороху та іншого спорядження ставили табір Шереметева в дедалі скрутніше становище. Юрій Хмельницький з козаками, що були в його розпорядженні, на допомогу не йшов. Він усе більше відволікав з своїм походом. Князь Бярятинський, що лишився в Києві замість Шереметева, з невеликим загоном вирушив був йому на допомогу, але, пройшовши кілька десятків верст від Києва, повернув назад, бо по дорозі зустрічав великий опір людної, яка боролася проти царських ратних людей, змушених відбирати в неї фураж і продукти.

Хмельницький не тільки не пробував допомагати головним військам, а навмисно обдурював Шереметева, спонукаючи його йти на Межибіж, щоб затягти його військо на гірші для нього позиції; але Шереметев не міг піти на це, бо всі дороги до кордонів Польщі були зайняті польським і татарським військом.

Укріпивши свої позиції під Любаром ровами й валами і поставивши щільними рядами понасипувані землею вози, Шереметев стійко боровся до 15 (25) вересня. Ведучи жорстокі криваві бої, він придумував способи, як вийти з скрутного становища. Знаючи зрадливість і продажність татарських мурз, він почав зноситися з Нурадін-ханом, але це не дало позитивних результатів. 15 (25) вересня Шереметев почав організовано відступати в напрямку Чуднова. Цей відступ був проведений з величезною майстерністю і хистом доброго полководця; в ньому виявився також безприкладний героїзм і витриманість російських солдат. Весь шлях доводилось іти укріпленим табором із зчеплених в декілька рядів замкненим чотирикутником і присипаних землею возів; таким чином, військовий табір являв собою суцільну похідну фортецю, оточену з усіх боків ворогом, якого доводилось відбивати всіма засобами, до рукопашних боїв включно. 17 (27 вересня) російське військо й козаки Цецюри дійшли до Чуднова. Але відступ не обійшовся Шереметеву без

¹ Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, сс. 330—331.

великих втрат: було вбито кілька сот чоловіка, втрачено сім гармат і коло 500 возів з різними військовими і харчовими припасами¹, які мали величезне значення в умовах воєнного оточення. Щоб ворог не відрізав його війська, Шереметев з своїми частинами залишив місто, перейшов через Тетерів і розташувався на відкритому полі, відбиваючись тут цілими днями й ночами від поляків і татар, — він не втрачав надії на допомогу від козаків на чолі з Юрієм Хмельницьким, що підійшли до Слободищ, 25 верст від Чуднова.

Вже по дорозі на Слободища Юрій в оточенні старшин, прибічників шляхетської Польщі — Лісницького, якого царський уряд позбавив права участі в військовій раді, Гуляницького, найхитрішого з старшин, обозного Носача та інших, — був вороже настроєний до Росії і схилився до Польщі. Але ці свої настрої старшина змушена була приховувати, бо козацтво ненавиділо польську шляхту і готове було боротися з нею до кінця.

Наближаючись до Слободищ, козацькі полки неминуче мусили зустрітись до шляхетським військом і татарами. Козаки рвалися до бою, який, безперечно, дуже допоміг би Шереметеву. Останній виступив з військом з табору ча з'єднання з Хмельницьким, але саме в той час до штабу Любомірського прибув полковник Дорошенко з пропозицією від Юрія вступити з поляками в мирні переговори; козацькі старшини з табору Хмельницького вирішили піддатися Польщі.

Відсутність допомоги від Хмельницького примусила Шереметева під величезним натиском польсько-татарського війська згорнути початий наступ і повернутися знову до табору.

З 4 (14) по 7 (17) жовтня Любомірський, при посередництві Нурадін-хана, провадив переговори з старшиною Хмельницького, які закінчились підписанням так званого Слободищанського трактату.

Головні пункти цього трактату були такі:

1. На Україні набирав сили Гадяцький договір, крім пунктів про створення „князівства Руського“. Це питання віддавали не повне розв'язання „королівської милості“, тобто про будьяку, навіть фіктивну, автономність України в складі Речі Посполитої не було й мови. Отже, українські землі повністю віддавались під владу Польщі.

2. Гетьман війська запорізького мусив відступити від російського уряду, тобто відірвати Україну від Росії, порвати всякі зносини козацтва з російським військом і на Україні, і в Литві, відмовитись не лише від допомоги Шереметеву, а й повернути зброю всіх козаків проти нього.

¹ Gordon, Tagebuch, т. I, с. 222.

3. Цецюрі, який, стоячи на чолі козаків лівобережних полків, воював проти Польщі, договір прощав його провину, з умовою, що він буде провадити збройну боротьбу проти російського війська.

4. Забезпечувались також в договорі інтереси і Нурадін-хана; прикордонні з Кримом місця мали бути недоторкані для козаків, і татарські орди могли вільно грабувати український народ.

5. Всі полонені, як поляки, так і татари, мали бути повернені до своїх місць, де б вони не перебували.

6. Договір забезпечував особисті інтереси Виговського¹, який в цій кампанії немало зробив на користь шляхетської Польщі.

На другий день після присяги козацької старшини польському королю, 8 (18) жовтня, було зроблено ряд додатків до підписаної обома сторонами угоди, які доповнювали п'яте волевіння України Польщею.

Після того, як переходом старшини на бік Польщі була паралізована велика сила нового козацького війська, польські гетьмани поставили своїм завданням перетягти на свій бік полки лівобережного козацтва на чолі з наказним гетьманом Цецурою і таким чином ще більше знекровити табір Шереметева.

Цецюра, як уже відомо, був незадоволений тим, як до нього поставився царський уряд; він завжди, як і багато старшин, оглядався, на чиєму боці буде перемога; це показують історія 1658 р. в Гадячі, битва під Конотопом і тепер під Чудновом. Цей хитрий і верткий політик уже давно позирав у бік Польщі. А тепер, в жовтні 1660 р., коли поляки намагалися завести з ним переговори про зраду Шереметеву, він зажадав лише слова Хмельницького в цій справі; польському польному гетьманові, керівникові цієї кампанії з польської сторони — Любомірському, не трудно було, спираючись на Слободищанську угоду, примусити Юрія натиснути на Цецюру.

9 (19) жовтня Юрій Хмельницький сповістив листом Цецюру про укладення Слободищанського трактату і зажадав від нього підкоритися разом з козаками цій угоді і перейти на бік Польщі². Зраділий Цецюра призначив відступ своїх козаків з Шереметевського табору на 11 (21) жовтня, саме на той день, на який поляки призначили розгорнутий наступ на нього польсько-татарського війська.

Учасник кампанії Гордон розповідає про дальший розвиток подій³. 11 (21) жовтня опівдні піхота поляків, підкріплена кіннотою, в порядку почала наступ на російський табір

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, сс. 17—24.

² Gordon, Tagebuch, т. I, сс. 143—144.

³ Там же, сс. 244—248.

і оточила укріплення. Це викликало серед російського війська замішання. Шереметев скликав військову раду, запровадивши на неї Цецюру. Останній обіцяв прийти, але, не зважаючи на неодноразові запрошення, не з'явився. Зібравши своїх козаків, він показав їм листа гетьмана і заявив, що вирішив скоритися наказові Хмельницького і перейти на бік поляків.

Серед козаків почалось велике заворушення, але Цецюра наказав зруйнувати укріплення і вивів 8—10 тисяч козаків з табору в чисте поле. Тут раптом з лісу вискочили татари, напали на козаків і почали нищити їх; кількасот було вбито, понад 1000 захоплені в полон і відведені в Крим, а решта, побачивши, що діється, повернулася в табір Шереметева, і тільки тисячі дві, тікаючи, добралися до польського табору і... опинилися під арештом. До речі, каже цей же хроніст, незабаром польські пани, пізнавши в багатьох з них своїх хлопців, пороздягали їх і порозсилали по своїх маєтках робити панщину. Цецюра був посаджений під варту за те, що передчасно виступив з табору і не дав змоги вдертися туди полякам і татарам, не допоміг здійснити їх план розгрому російського війська.

Тим часом в російському таборі були вичерпані харчі, фураж, бойові припаси. Солдати харчувалися недовареною кониною. В війську почались пошесті, багато хворіло і вмирало. Шереметев змушений був просити миру. Поляки дуже зраділи, бо в їх таборі становище було ще гірше: люди, виснажені в боях і голодом, все більше кидали військо, дуже зросла смертність. Свідок каже, що за одну холодну дощову ніч в польському таборі вмерло і захворіло 10 тисяч чоловіка¹.

Для укладення миру 17 (27) жовтня зібралась комісія, до складу якої входили: з польського боку — белзький воевода Д. Вишневецький, чернігівський воевода, відомий польський дипломат С. Беневський, галицький староста А. Потоцький і сандомірський стольник Шумовський; з російського боку — учасники і керівники Чуднівської комісії — князь Й. Щербатов, стольник І. Акінф'єв і два полковники — Ф. Суков і І. Монастир'єв.

Мир був укладений 21 жовтня (1 листопада) на таких умовах²: російське військо, крім офіцерів, одразу складає зброю і амуніцію; царський уряд має вивести всі свої гарнізони з України — Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, тобто звідти, де вони перебували, і взагалі звільнити Україну спід влади Російської держави, залишити в містах свою зброю і військовоє спорядження; звільнити всіх полонених поляків

¹ Там же, т. I, с. 246.

² Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, сс. 25—28; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. V, сс. 38—42.

і татар, де б вони не перебували; В. Шереметев разом з іншими керівниками російської армії залишаються заложниками у польських і татарських властей до того часу, поки не будуть виконані статті Чуднівської угоди і поки роззброєне військо не буде виведене в Путивль.

Як тільки угода була укладена, копія її була послана в Київ заступникові Шереметева князю Ю. Барятинському для виконання. Польські гетьмани і Нурадін-хан, роззброївши російське військо, почали розпоряджатися долею солдатів і їх керівників. Сила російських вояків і українських козаків була захоплена в татарський полон і загнана в Крим у неволю. Шереметев теж був відданий в розпорядження хана і відправлений у Крим, звідки йому вже не вдалося повернутись. Росія втратила основні сили своєї армії і кращих її керівників.

3. НАРОДНІ ЗАВОРУШЕННЯ 1661—1663 рр.

Перемогу польської шляхти над російсько-козацьким військом під Чудновом, яка сталася головно через перехід на бік Польщі старшин з табору Юрія Хмельницького, керівні кола Речі Посполитої розглядали як перемогу над козацтвом і поспільством. Але поразка Шереметева не принесла польській шляхті і її спільникам, кримським татарам, бажаних для них наслідків. Панування польського прихильника Юрія Хмельницького встановилося тимчасово тільки на частині Правобережжя, без Києва, та й тут польсько-шляхетським прибічникам не було спокою.

Зразу ж після Чуднова коронний гетьман С. Потоцький з частинами деморалізованих і слабих польських загонів повернувся до Польщі. Любомірський пішов на Україну. Татарські орди порозсипалися по всій території Правобережної України, забираючи в ясир найбільш повноцінну людську робочу силу, женучи в Крим невільників. По дорозі в Крим татари натрапили на збройний опір запорізьких козацьких загонів під проводом Суховія, які завдали ордам сильного вдару, віднявши в них багато полонених. Жорстоку і уперту боротьбу з татарами провадив весь час запорізький кошовий отаман Іван Сірко, що вславився своїм героїзмом і відданістю народові.

Народні маси України до Слободищанського трактату Юрія Хмельницького і поразки під Чудновом поставились так само, як до Гадяцької угоди Виговського і його перемоги під Конотопом. В 1661—1662 рр. події обернулися проти старшин Юрія так, як в 1658—1659 рр. проти прибічників Виговського. Боротьба народних мас проти вчинків старшинської верхівки — польських прибічників була одночасно бороть-

бою проти шляхетської Польщі. Незадоволення народу Хмельницький і його прибічники відчули одразу, повернувшись спід Чуднова до Чигирина. Зворушення народних мас було таке сильне, що нездатний до керівництва краєм Юрій змушений був поставити собі питання: чи не відмовитися від гетьманства. Польщі ж саме такий гетьман був якраз потрібний, і польський агент Беневський, що перетворився фактично в радника гетьмана, почав ширити інтриги серед старшини і залякував Юрія можливістю повернення на гетьманство Виговського. Але це було лише залякування, бо такому тонкому дипломатові, як Беневський, було ясно, що можливість повороту Виговського на гетьманство була тепер цілком виключена. Адже в справі Слободищанського трактату можна було вводити народ в оману, говорячи, ніби Юрій уклав його під натиском переважаючої польсько-татарської військової сили, а причини укладення Виговським Гадяцького трактату, до якого повертався Юрій, були масам цілком ясні.

В зв'язку з переходом керівних кіл генеральної старшини на бік Речі Посполитої і заявами Юрія про відмовлення від гетьманства було ухвалено скликати військову раду.

Рада зібралася в Корсуні 10 (20) листопада 1660 р.¹ Страх перед „чорною“, народом, примусив полковників обирати гетьмана при зачинених брамах, на раді вузького кола старшин. Підготувавши ґрунт, Беневський добився обрання Юрія на гетьманство і вручив йому від королівського імені булаву. Після такого „обрання“ козацтво дуже захвилювалось, почало загрозувати старшинам побити їх киями і вимагало скликання чорної ради. Беневський був досить добре обізнаний з козацькими звичаями і боявся повторення розправ, які вже не раз бували з старшиною, бо тоді всі плани Польщі провалилися б. Він примусив перелякану старшину і гетьмана скликати на 11 (21) листопада в Корсуні чорну раду². На неї зібралося понад 20 тисяч люду. Беневський хитро обставив справу: Юрій і тут був обраний гетьманом, і Беневський особисто вручив йому від імені уряду Речі Посполитої гетьманську булаву. Писарем військовим, замість Голоховського, був обраний найбільш послідовний прихильник Польщі, чоловік сестри Юрія, Павло Тетеря³. Після чорної ради відбулася знову таємна нарада старшин; особливо довго тривала приватна розмова Беневського з Тетерею, де обмірковувались заходи щодо дій Польщі на Лівобережній Україні.

Народ Лівобережної України знову з мужністю виступив на захист батьківщини, обороняючи свою землю від нової іноземної навали. Юрій і Тетеря в своїх листах запевняли

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 32.

² Там же, с. 39.

³ Там же, с. 43.

польського короля ¹, що незабаром під королівською владою погаснуть виникаючі бунти, що обидві частини України будуть під його королівською милістю. Але „бунти“, ці масові народні заворушення, не тільки не вщухали, а розгоралися з ще більшою силою.

На Лівобережжі на чолі козацьких полків став другий родич Юрія, його дядько, брат першої дружини Богдана Хмельницького, багата, але нічим не видатна серед козацтва особа, Яким Сомко. Напочатку, рахуючись з настроями козацтва, він провадив лінію на вірність Росії. Скликана в Переяславі рада старшин призначила його наказним гетьманом лівобережних полків.

Тим часом в кінці 1660 і на початку 1661 р. польська шляхта перейшла в наступ на Лівобережжя. Польську агресію підтримував татарський хан, який у листі до маршалка Любомірського в березні застерігав польський уряд від мирних переговорів з Російською державою: „А якби Москва захотіла провадити з вами переговори про мир, ні в якому разі не приставайте на це, ми ворога дістанемо шаблею. Для нас приємно, що ви, не виходячи з України, залишаєтесь там із своїм військом. Неодмінно намагайтесь ще більше готувати війська, і хай твоя вельможність зовсім буде готовий, а за той час і ми прибудемо з нашими ордами“ ².

Незабаром шляхетські загони під проводом Чарнецького, правобережні козаки на чолі з активним польським прибічником Гуляницьким і татарські орди, перейшовши Дніпро, вступили в межі Чернігівського полку, руйнуючи села й містечка. Вони облягли Козелець, але населення, що хоробро захищало своє місто, героїчно відбило їх. Зруйновані були села й містечка Ніжинського полку, де був полковником прихильник Росії Василь Золотаренко. Польські загони пробували облягти Ніжин, але зазнали відсічі від міщан. Сомко і Золотаренко весь час просили в царя допомоги військом для оборони Лівобережжя, але вона не прибувала, бо воєвода боярин Ромодановський, що стояв з царським військом на кордоні Росії і України біля Сум, дізнавшись про напади татар на прикордоння Росії, вирушив на Білгород. Населення лівобережних полків почало самостійно обороняти свою землю. В січні 1661 р. за царським указом ³ Золотаренко дістав директиву звільнити м. Остер, Чернігівського полку, і оберігати Козелець та інші міста. В лютому того ж року сосницький сотник В. Омелянко з жителями сотні розбив під Сосницею польсько-татарські частини. На Правобережжі польські гарнізони теж зазнавали частих поразок. Сучасник розповідає, що в квітні 1662 р. військо київської залоги ходило з Ки-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, сс. 48—52.

² Там же. с. 89.

³ Акты ЮЗР, т. V, с. 44.

ева під Макарів, де стояли польські частини. Останні були знищені, втративши коней і вози з спорядженням¹.

Зазнали нападу шляхти й татар також міста і містечка Переяславського полку, але тут Сомко, зібравши козаків та інше населення, завдав нападникам поразки. Розбивши польсько-татарські зағони на Лівобережжі біля Переяслава, він відкинув їх за Дніпро, сам кинувся за ними і розгромив рештки ворожого війська під Трахтемировом і Стайками. Примушений був утекти на Правобережжя і Чарнецький з своїми зағонами. Таким чином, ця перша після Слободищанської угоди навала була відбита. Український літопис так розповідає про це: „У великий пост войска коронные уступили с Задніпря, зоставивши тільки козаков піхоту; але й тих усіх повиганяли з городів задніпрских й знову усе Задніпр'я зостало в подданстві его царскому величеству“².

Нарешті, в квітні 1661 р. до Ніжина прибув з частиною царського війська боярин князь Ромодановський. Сомко вважав за заслугу перед царем свою боротьбу проти польсько-татарського нападу, заявляв претензії на гетьманство, але царський уряд утримувався від вирішення цього питання, і тільки на Ніжинській раді, весною 1661 р., було вирішено віддати цю справу на розв'язання „царській милості“.

Тим часом з ініціативи татар Юрій готував новий виступ, який здійснив, вдершись з боку Черкас на Лівобережну Україну. Татари почали руйнувати села і містечка. Населення знову мусило стати на боротьбу. В березні 1662 р. під Іркліїв прибуло війська Ромодановського і козацькі полки на чолі з Сомком, які вщент розбили татар і військо Юрія. Літописець так розповідає про цю перемогу: „Окольничий князь Григорий Григорьевич Ромодановський, скупивши війська, пошол ко Аркліеву и тих татар погромил у Вереміевці, с которых мало увойшло за Дніпр“³. Отже чергова польсько-шляхетська авантюра, вчинена Юрієм і прихильними до нього старшинами і татарами, зазнала поразки. Російське самодержавство зміцняло свої позиції на Лівобережжі, користуючись тим, що населення волило бути під владою Росії, ніж під тяжчим пануванням польської шляхти.

Борючись проти Польщі та її агентури, лівобережні старшинські керівники не забували своїх класових і особистих інтересів. Сомко, вважаючи свої заслуги великими, претендував на повне гетьманство на Україні. Як конкурент його виступив ніжинський полковник Золотаренко, який уважав свої

¹ Latopis Jerlicza, т. I, с. 62.

² Літопис Самовидця, с. 64.

³ Там же, сс. 64—65.

заслуги перед царем теж не меншими, а навіть більшими, бо давно вже, разом з ніжинським протопопом Максимом, зведеним з волі російського уряду в чин єпископа оршанського і мстиславського, „блюстителем“ київської митрополії, що став іменуватися Мефодієм Филімоновичем, допомагав зміцнити позиції російського самодержавства на Лівобережжі. На Запоріжжі з'явився ще один претендент на правителя України — колишній слуга Богдана Хмельницького Іван Брюховецький.

Кожний з претендентів виступав серйозним супротивником один одному, кожен шукав і знаходив прибічників серед рядового козацтва й міщанства і всі одночасно, випереджаючи один одного, робили наклепи на інших, плазували перед царем, щосили намагаючись показати свою вірність московському урядові. Видатну роль у цих суперечках як посередник між лівобережними полковниками і царським урядом грав єпископ Мефодій Филімонович, який в особистих інтересах, прагнучи здобути Київську митрополію, теж вислужувався перед російським урядом. Спочатку позиція Мефодія відносно трьох претендентів не була виразна, бо він не уявляв собі ясно, хто саме з трьох кандидатів має за собою більшу силу. То єпископ, слово якого перед царем було дуже авторитетним, підтримує Золотаренка, то, підлабузнюючись, схиляється перед Сомком.

Але на весну 1662 р. ситуація склалася так, що Брюховецький своєю дуже тонкою демагогією встиг привернути на свій бік найширші кола низового запорізького війська, яке обрало його кошовим. Запоріжжя завжди було пройняте прагненням до оборони своєї батьківщини і ненавистю до польської шляхти і її приплічників — старшин, які переходили на бік ворога. За зраду запорожці за своїми звичаями карали винного смертю. Отже й тепер те, що сталося на Україні після Чуднова, дуже обурило все Запоріжжя і викликало велике хвилювання. Запорожці повстали проти політики Юрія і правобережної старшини, яка орієнтувала гетьмана на шляхетську Польщу. Своє незадоволення запорожці перенесли й на Сомка. Не вірило Запоріжжя людині, близькій до таких, як Юрій Хмельницький, Тетеря, Виговський та інші. Не було довір'я до людини, що за підкуп одержала від польського короля Яна Казіміра з Варшави грамоту на шляхетство, герб з шляхетською емблемою: „Ему же [Сомкові] герб: руку голый меч держащую и на верху шлем венчанный даруем“¹. таке читаємо в королівській надавчій грамоті Сомкові. Були підстави не довіряти Сомкові ще й тому, що він таємно, але посилено зносився з правобережними правителями, особливо з Тетерею, і вичікував, на чий стороні — польській чи росій-

¹ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 539.

ській — буде сила, щоб туди й повернути. Характерним для Запоріжжя було те, що при обранні своїх керівників козаки виходили з заслуг перед козацьким військом, перед батьківщиною. Сомко жодних заслуг не мав. Тим то влучно сказав Брюховецький на його адресу: „Твої заслуги запорожці знають лише одні, як ти торгував рибою і сіллю на Дону“.

Брюховецький, щоб досягти гетьманства, вдається до витонченої демагогії. Він видає ряд універсалів до українського народу, які об'єктивно послужили мобілізуючим фактором для об'єднання народних мас у боротьбі проти шляхетського наступу на Україну. Вони сприяли також консолідації сил запорізького козацтва і поспільства в боротьбі проти старшинсько-шляхетської групи, яка, настановлюючи гетьманом Сомка, таємного спільника правобережної старшини, намагалася зміцнити своє пануюче становище на Лівобережжі.

Так, в одному листі Брюховецький викриває перед низовим козацтвом і поспільством позиції і зраду прихильних до Польщі старшин, показує справжні їх інтереси, за що, мовляв, вони борються: „кды ж уже вони, як кабаны, позатывили [розжиріли] и не знают, що з скарбами діяти, для которых то они чинят, же бы чернь не упоминалась того в раде [тобто, щоб черні не допускати на ради], що через всі літа доходы арендовныя млыновыя и всякие пожитки брали вромко [говорячи, нібито] на войско... и иншой больш причины не мают, только тая привата [приватність] их уводит, же за гетманством уганяються, а не для жадной учинения землі своей цілости“¹.

Запоріжжя захвилювалося. Козаки ладні були негайно виступити, покласти край усяким намаганням повернути Україну Польщі і розправитися з тими, хто за рахунок руїни на Україні нажив собі багатства. Це величезне незадоволення запорожців і використовує в своїх інтересах кошовий отаман Брюховецький. Своєю демагогією він попадає в такт вимогам запорожців. Брюховецький зноситься з царем, запевняє його в своїй вірності, просить прислати якомога більше військової сили і воєвод. В своїй демагогії він добалакується до того, що, мовляв, взагалі треба відмовитись від гетьманства на Україні, а підкорити останню владі царського самодержавства, знаючи добре наперед, що царський уряд неспроможний був в той час виконати це. Разом з тим Брюховецький робить безліч доносів, правдивих і неправдивих, на різних осіб, а головне вістря спрямовує проти Сомка. Словом, перед царем були пущені в хід різноманітні і всі можливі засоби, аби лише добитися повного гетьманства на Україні.

Єпископ Мефодій Филимонович, найбільша в цей час опора російських бояр і царя на Україні, зважив на силу запо-

¹ Там же, словб. 538, арк. 316—317.

рождів, на яких спирався Брюховецький, і зразу став таємним, але рішучим прибічником останнього.

Мефодій вдається до інтриг, щоб досягти свого — провести на гетьманство Брюховецького, а від останнього добитися бажаної йому кар'єри і багатств. Єпископ удає, що підтримує Сомка, і одночасно намагається всякими способами все більше посварити його з Золотаренком. Золотаренка ж нацьковує на Сомка, спонукує його донести в Москву про зраду Сомка, а Брюховецького умовляє писати доноси про зраду обох — і Сомка і Золотаренка¹. Сомко не розгадав поведінки Мефодія і був з ним одвертий. В лютому 1662 р. він просив Мефодія клопотатися перед царем про призначення виборів гетьмана. І Мефодій 27 березня² послав чолобитну царю, просячи призначити час і місце виборів гетьмана для Лівобережжя, бо Сомко не був обраний, а вважався наказним. Але в чолобитній він ставив умовою, щоб на виборній раді був і кошовий отаман Брюховецький. Знав і Сомко, на яку силу запорожців спирається Брюховецький. Тому, боячись такого серйозного конкурента, він, не чекаючи вирішення російського уряду, скликав полковницьку раду в Козельці. Жодний з російських воєвод не був запрошений на неї. Навіть більше: з своєї полковницької резиденції, з Переяслава, Сомко виїхав на раду таємно від воєводи князя В. Волконського. Але Волконський, дізнавшись про це, послав до Козельця голову стрільців Батюшкова, від якого й довідався про все, що робилося в Козельці. На раду з'їхались полковники Лівобережжя, був запрошений і Мефодій. Рада була скликана Сомком під тим приводом, що, мовляв, треба „поговорить о нужных великого государя делах і порадитись, як бы лучше против неприятелей стоять“, а насправді тут стояло питання про вибори гетьмана. На Козелецькій раді, на якій, всупереч козацьким звичаям, була лише полкова старшина, був обраний гетьманом до царського указу Яким Сомко.

Проти такого „обрання“ не за „козацьким звичаєм“ — не в полі, на чорній раді, а в вузькому колі старшин, піднялось страшне незадоволення і городових козаків, і запорожців. Це заворушення, при підтримці Мефодія, все більше використовує Брюховецький. Ще в процесі підготовки до ради Брюховецький писав Мефодієві, що треба Сомкові протиставити Золотаренка, а Золотаренкові — Сомка, бо, мовляв, Сомко дбає про себе, а не про батьківщину — „явная есть пагуба, как вижу, нашей бедной оплаканой что осталось маленько отчизне“, що йде до руїни, а Сомко „пуще цыгана всех людей морочит, а он есть лучший зрайца [зрадник]“³.

¹ Киевская старина, кн. II, К. 1887, с. 272, А. Востоков, Козелецкая рада.

² Там же.

³ Акты ЮЗР, т. V, с. 101.

Проти Сомка за присвоєну ним собі владу піднялося велике обурення, особливо ж за його все тісніші зносини з Тетерею та іншими старшинами, які були опорою польської шляхти на Україні.

Слідом за Брюховецьким проти Сомка виступає впливовий видатний лицар запорізького козацтва Іван Сірко, який писав Сомкові: „Кинь мудрувати. Лукавство і зрада твоя уже явні всьому війську запорізькому“¹. Сірко переконливо доводив, що зрада й лукавство Сомка давно вже відомі всьому козацтву; всі знають, що він у тісних зносинах із своїм небожем Юрієм і хоче, як і останній, зрадити український народ і його царську величність; війську відомо, що і Сомко, і Юрій одностунні з Виговським, „с которим вы породнились и его наученням дышете, ганяючись за чортовским шляхетством ляшським“².

Російський уряд теж не довіряв Сомкові, бо було чимало доказів його прихильності до Польщі. Тим часом у Москві одержували відомості про підготовку нового нападу Юрія Хмельницького з татарами на Лівобережжя, і цар наказував грамотою Ромодановському вирушити для оборони від наступу ворога з Білгорода в українські міста і скликати „полковников и ясаулов, и старших, и чернь, и мешчан на раду“³, тобто скликати чорну раду для обрання гетьмана.

Сомко попав у велику скруту: опинився в оточенні повного недовір'я до нього і козацтва на чолі з запорізькою старшиною, і російського уряду. Далекий від інтересів козацьких низів, він мусив шукати опору на правому березі Дніпра серед шляхетських прибічників. Але явно стати на цей шлях означало одразу втратити й те, що він мав, а надія на краще в нього була. Тому, коли в червні—липні 1662 р. Юрій разом з татарськими ордами знову вирушив на Лівобережжя і обліг Переяслав, а народ з допомогою російського війська, на чолі якого стояв Ромодановський, виступив на боротьбу проти цього чергового нападу, Сомко теж змушений був взяти участь у боротьбі проти татар і загонів свого небожа.

Лівобережне козацтво й міщани Переяслава, а також російське військо завдали поразки нападникам, відкинули їх за Дніпро і продовжували переслідувати на правому березі. Лівобережні війська облягли Канів і вигнали звідти правобережних козаків Юрія. За татарськими ж загонами військо Ромодановського погналося вгору вздовж Дніпра аж до Ржищева, і тут над Дніпром сталася величезна січа. Літопис розповідає: „Піхота во Дніпр ускочили и так Дніпр наповнили, же за людом мало и води знати було, а піхота німецька, якої

¹ Костомаров, Гетманство Юрія Хмельницького, сс. 154—156.

² Там же.

³ Акты ЮЗР, т. V, с. 106.

було тисяча, в углу табору заперлася й не здалися, аж усіх вибито. Итак там згибло войска з руки [з боку] Хмельницького, так козаков, як и ляхов, тысячей болше двадцати, же аж от смороду трупу его ку Дніпру трудно было приступити, а інній труп аж на Запорожже позаносило“¹.

Боротьба проти польської шляхти і найманих німецьких військ була боротьбою народною. Особливо активно допомагало російському війську і лівобережним козакам селянство, яке найбільше ненавиділо польське панство. З цього приводу важливе свідчення залишив нам польський хроніст, що образно описав цю подію. Свідчення ці такі: гетьман Юрій Хмельницький, зібравши загони козаків, які перейшли на бік Польщі, і з трьома тисячами кварцяного війська переправився на лівий берег Дніпра біля Канева, щоб виступити проти частин Сомка і російського війська, на чолі якого стояв князь Ромодановський. Ромодановський і Сомко, довідавшись про це, вдарили на Хмельницького так, що поляки з Хмельницьким не витримали, і всі, хто міг, кинулися вплав знову назад до Канева. З німецької піхоти дуже багато було вбито, інші разом з гарматами були взяті в полон. Тих, що перепливали Дніпро, ловили більше селяни, ніж російське військо. Козаки, що були з Хмельницьким, не хотіли битися проти російського війська. Полки Корсунський і Канівський одразу повтікали від перевозу, сам Хмельницький ледве встиг переправитись назад через Дніпро. З ним було орди понад 40 тисяч, якій Юрій платив ясирем. Татари тут набрали 1120 невільників².

Розгублений Хмельницький, признаючись, що терпить багато лиха від повстанців на Україні³, просив у листах до короля Яна Казіміра допомогти йому військовою силою, а то, мовляв, неприятель візьме гору⁴. Але король не міг задовольнити його прохання, бо в польському таборі вибухали заколоти з приводу невиплати військам платні. Царський уряд також не мав змоги провадити рішучу війну для остаточного вдару проти Речі Посполитої, бо ціле літо боярам доводилось жорстокими методами придушувати масові народні заворушення в зв'язку з випуском і фальсифікацією мідної монети. Козацьке військо переставало коритися Хмельницькому, серед нього вибухали внутрішні заколоти. Про це Тетеря сповіщав короля: „Я тут находжу багато неладу, хоч сам гетьман людина щира, має добрі наміри, але військо його не слухається, безрозсудно опирається, а від цього пан гетьман перебуває в надто тяжкому становищі“⁵.

¹ Літопис Самовидця, с. 67.

² *Latopis Jerlicza*, т. III, сс. 66—67.

³ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 183.

⁴ Там же, с. 186.

⁵ Там же, сс. 209—210.

Справді, становище Юрія було дуже тяжке: він залишився з невеличкою зменькою прихильників¹, спираючись головню на татарські орди, яким була віддана на повне розграбування вся Правобережна Україна. Татарські мурзи не задовольнялися тим, що раз-у-раз грабували країну й забирали людей у неволю, а систематично вимагали грошової винагороди, яка за самий тільки 1662 рік становила (лише в грошах, стягнених з людності) мільйони польських злотих², переданих татарам суддею Лісницьким. Орди щораз нахабніше вимагали винагороди за „допомогу“ таборів Юрія, Тетері та інших. Так, Тетеря в листі до великого коронного канцлера М. Празмювського сповіщає про все більше загальнонародне заворушення на Україні, викликане польсько-шляхетською політикою гетьмана і його старшин; заворушення ці виникли в зв'язку з тим, що гетьман на угоду орді повів її за Київ, де Десна впадає в Дніпро, і дозволив узяти в неволю проживаючих за цими ріками селян. „Ми, — продовжує в листі Тетеря, — ладні зруйнувати той край, що опирається в постійній непокорі, ніж ті, що згідно з присягою перебувають у вірності королю і Речі Посполитій“³. Проти такої політики гетьмана почалися масові народні повстання.

В такій ситуації Юрій Хмельницький на початку січня 1663 р. склав гетьманську булаву і постригся в ченці. Після довгого торгу з королем гетьманом Правобережжя був поставлений польсько-шляхетський прибічник Павло Тетеря, але і його гетьманство трималося тільки при допомозі залишених на Україні кримських орд.

Правобережна людність цілком зневірилась у старшині — польських прибічниках. Вона прагнула до об'єднання з Лівобережжям, становище якого було інше. Хоч народ на Лівобережжі не був вільний від повинностей православної шляхти в її маєтках і чимало терпів від нових господарів — російських воєвод, проте, безперечно, на Лівобережжі, звільненому від іноземного шляхетського панування, жилося порівнюючи вільніше.

На Правобережжі становище польських ставлеників було надзвичайно скрутне. Тому ця керуюча козацька верхівка щодня благала короля прислати на Україну польське військо, бо, мовляв, лише в ньому їх опора. Відірвавшись від свого народу, правобережні правителі могли спиратися тільки на військову силу свого хазяїна — шляхетської Польщі, в якій також точилися заколоти.

Не встиг новий гетьман прийняти булаву, як під натиском народних заворушень йому довелося просити в короля вій-

¹ Там же, с. 213.

² Там же, с. 216, лист Лісницького.

³ Там же, сс. 225—226.

ськової допомоги. Так, у лютому 1663 р. він посилав через свого посланця А. Сельницького просьбу королю, щоб той, заспокоївши якомога швидше своє коронне військо, прислав на Україну на допомогу тисяч з десять військових людей. При цьому Тетеря просив зробити це негайно, не відкладаючи до весни, бо серед народу така ненависть проти орди, що не можна ручитися, чи не вчинить він походу на королівство Польське¹. В другому листі — просьбі до короля прислати військо Тетеря прямо б'є на сполох, кажучи, що в королівській (Правобережній) Україні, яку він називає муром від неприятеля Польщі, величезне заворушення, і коли найближчим часом не надійде допомога королівського війська, Україна розпрощається з „його королівською милістю“.

В Польщі не втрачали надії, що справа на Україні повернеться на її користь, маючи на увазі об'єднання з лівобережними старшинсько-козацькими колами на чолі з Сомком. І ці надії не були безпідставні. Тетеря, Лісницький, Гуляницький та інші прихильники Польщі напружували всі сили, щоб повернути Лівобережжя під владу короля, бо всі вони позбулися своїх великих багатств. Тетеря, просячи надань у короля, скаржився своєму захисникові: „маєтки мої залишилися на Україні [тобто на Лівобережжі] і перейшли частково в здобич, частково до рук незаконних власників, а я, не зважаючи на це, всього цього позбувся, аби лише бути вірним милостивій благосклонності вашої королівської милості, пана мого милостивого, знехтувавши всіма маєтками, в яких між іншим у мене не було недостачі“².

Таке ж становище було й з іншими вигнанцями з Лівобережної України. Але народ не тільки не хотів повертатися знову в польське ярмо, а навпаки, на Лівобережжі і на Запоріжжі розгорнувся величезний народний рух за об'єднання Правобережної України з Лівобережною. Це можна було здійснити, тільки знищивши на Правобережжі польсько-шляхетське панування і розгромивши польську агентуру серед української козацької старшини Лівобережжя. Про ріст цього руху Тетеря так інформував короля: „Задніпря [Лівобережжя] холодно ставиться до приєднання [до Польщі] і не схиляється до покори вашій королівській милості“³. Він в кожному листі просить підтримати його польським військом, бо на Запоріжжя він покладатись не міг. Тетеря повідомляв короля про те, що на Запоріжжі й на Задніпров'ї збирається безліч дейнеків, які підбадьорюють російське військо, готове рушити на Польщу. Захоплений закликами дейнеків, Ромода-

¹ Пам'ятники Києвської комісії, т. IV, 3, с. 255.

² Там же, с. 352.

³ Там же, с. 263.

новський швидко просувається від російських кордонів¹. Не краще стояла справа й на Правобережжі, в тилу польської шляхти; в тому ж листі Тетеря сповіщає, що в Барі народ настроений так, що „зовсім мене [Тетерю] перестали любити на Україні саме через заворушення, що відтіля [з Бара] походять“².

Особливо велике народне заворушення проти спроб реставрації польсько-шляхетського ладу розгорнулося під проводом паволоцького полковника Івана Поповича на Правобережжі весною 1663 р. навколо Павлочі. Про героїчного керівника цього повстання ми маємо дуже скупі відомості. З українських джерел свідчення про нього дає літопис Самовидця, який під 1663 р. містить коротеньке повідомлення такого змісту: „Того ж літа, під час той ради, у Павлочі перше бил полковником Іван Попович, а на потом стал священником“³. Далі він коротко розповідає, як Попович знову від попівства повернувся до полковництва, зчинив заколот і був скараний Тетерею. Докладніші відомості про цього полковника і про саме повстання дають польські джерела, особливо відомий польський хроніст Іоакім Єрліч. З його хроніки ми можемо встановити, що це народне повстання розгорнулося в кінці квітня й на початку травня 1663 р., бо хроніст описує його в запису від 4 травня. Через те, що хроніка ця дуже часто під одним днем наводить відомості про цілий ряд подій, а в даному разі опис поданий дуже докладно, то можна зробити висновок, що запис зроблений якраз в розпалі самого заворушення. Тут розповідається, як один попович ходорківський (тобто родом з Ходоркова на Київщині), якого гетьман Тетеря хотів стратити за те, що він, будучи паволоцьким полковником, мав зносини з київським московським воєводою і з загонами козаків, бив шляхту. Але, щоб запобігти страті, полковник кинув свою посаду і зробився попом, а через півроку повернувся знову до полковництва, поновив зносини з російськими воєводами і почав знову бити шляхту⁴. Те, що говорить в польському літопису про керівника повстання, розкриває характер заворушень на території, де тимчасово був реставрований польсько-шляхетський лад. Ці народні виступи проти польської шляхти характерні своєю локальністю і обмеженістю через незрілу свідомість мас і недостатню силу розгортання самого руху. Тому повстання ці неминуче придушувались татарськими ордами і польськими військами, яких весь час кликав Тетеря собі на допомогу. Природно, що незадоволена людність, передусім та, що повставала із зброєю в руках, прагнула

¹ Там же, с. 316.

² Там же, с. 317.

³ Літопис Самовидця, с. 78.

⁴ Latopis Jerlicza, т. II, с. 74.

об'єднатися з силами Лівобережної України і з російськими військами як сильною опорою проти Польщі. Тому керівники руху звертаються по допомогу до представників Росії, яка в даний момент не лише підтримувала боротьбу проти Польщі, але й активно провадила її.

В травні Попович підняв народне повстання там, де була найбільша злоба й незадоволення проти польської шляхти. Нова хвиля боротьби проти шляхетських завойовників піднялася в тилу, в центрі польської шляхти і її агентури на Правобережжі. Український народ помстився над своїми ворогами: „побито шляхту, що повернулась до своїх домівок, забито старосту і воеводу сандомірського Лисаківського та інших знатних і шляхетних людей“¹. Про це Тетеря повідомляв короля, пишучи, що, мовляв, його несподівано вразила переміна домашніх овець у хижих вовків, що дало привід зрадникові попу піднести прапор бунту і запугубити так багато людських душ². Ще більшої шкоди було завдано тим, що плани Тетері про відновлення на Україні польської королівської влади були розбиті³. Про повстання польський літопис оповідає так: до повстання Поповича почала приставати голода⁴ — „hultajstwo“. Потім загопи з Паволочі ходили по Правобережній Україні, розбиваючи й грабуючи шляхту та різних купців. Прихильні до короля полковники й сотники, зібравши свої загопи, підійшли до Паволочі, щоб розбити повстанців, яких набралось декілька тисяч. Сталася величезна битва. Міщани Паволочі і всі, хто брав участь у повстанні, оборонялися киями, обухами і всім, хто чим міг⁵. Повстання було жорстоко придушене. Такі ж відомості залишили нам „распросные речи“ білоцерківського сотника Андрія Солошича, який був очевидцем цих подій і давав свідчення російським воеводам у Переяславі⁶.

Остаточо придушене було повстання в липні 1663 р.; тоді ж був скараний і керівник його Попович. Свідчення про це знаходимо в польського хроніста і в інших джерелах. Страту Поповича польський сучасник відносить до 15 липня н. ст., кажучи, що того дня і місяця скарано „зрадників“ козаків — „того попа бунтівника ходорківського“⁷. Далі автор докладно розповідає про жорстоке катування Тетерею повстанців, про те, як знущалися з них — лоби і плечі пекли розжареною цеглиною або камінням. Керівника повстання допитував і катував гетьман сам особисто. Він велів

¹ Latopis Jerlicza, т. II, с. 75.

² Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 326.

³ Там же.

⁴ Latopis Jerlicza, т. II, сс. 75—76.

⁵ Там же, с. 76.

⁶ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 539, арк. 18—29.

⁷ Latopis Jerlicza, т. II, с. 81.

катові прикладати розпечене каміння до його боку, а сам брав папір і каламар і робив допити. Багатьом повстанцям відрубували руки або ноги, декого четвертували; багато трупів лежало на майдані, а потім вони були спалені¹. Аналогічні свідчення залишив і названий уже вище білоцерківський сотник Андрій Солошич у своїх „распросных речах“, показуючи, що Тетеря, „как взял с Паволочья Поповича и скарал за то, что он хотел служить великому государю, в Паволочье ляхов поколов“².

Повстання зазнало поразки, бо розгорнулось на відносно незначній території Правобережної України. Надії керівників повстання на допомогу з Лівобережної України, де правив Сомко, з яким Попович намагався встановити зв'язки і в якого просив допомоги, лишилися марні. Літописець каже про це так: „только одному [Поповичу] не дано помочи с Киева и Сомко на которого мѣл надію. И так пришло войско от Тетери гетьмана и оный, не хотячи міста згубити, здався, которого страчено“³.

Подібні заворушення на Правобережжі, в тилу поляків і їх прибічників, були найстрашніші для Речі Посполитої, і це добре розуміли правителі в таборі Тетері. Правобережний гетьман писав до короля 15 липня, що бунт, який підняв паволоцький „розстрига“, — це було найстрашніше явище, бо до нього приставало звідусіль усе вороже. Це, — пише далі Тетеря, — є справою величезної ваги: бож це був не так сторонній, як домашній, найстрашніший і найнебезпечніший ворог⁴. Таке становище на Правобережжі, в самому центрі панування найактивніших польських прибічників, зрозуміло, не могло не викликати занепокоєння в таборі керівних кіл Тетері, який не переставав наполягати, щоб король скоріше прислав на Україну якнайбільше польського війська. Але король через заворушення в Польщі не міг цього зробити.

Тим часом російські війська готувалися до вирішального вдару на Польщу і її козацьких прибічників на Правобережній Україні. Тетеря систематично інформував короля, що йому чимраз більше загрожує небезпека. Москва підсилена озброюється і готується до війни⁵. Дуже непокоїло Тетерю Запоріжжя, що з'єдналося з калмиками, намагаючись використати останніх як збройну силу в боротьбі проти Польщі. Так, у травні 1663 р.⁶ калмики дійшли до Чигирина, збираючись зруйнувати резиденцію правобережного гетьмана. Те-

¹ Там же; див. також: Киевская старина, 1889, кн. 5—6, Лянцкорожский, Паволоцкий полковник Иван Попович, с. 574.

² ГАФКЭ, там же, арк. 98—99.

³ Летопис Самовидця, с. 78.

⁴ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 327. (Лист королю від 15. VII 1663 р.).

⁵ Там же, с. 312.

⁶ Там же, с. 308.

теря був дуже стурбований тим, що запорожці почали братися з калмиками і вказали їм шлях на Правобережну Україну.

Правобережна старшина, не діставши допомоги від короля, вдається знову до татарського хана з проською прибути на Україну з ордами, обіцяючи йому велику здобич. Тетеря звертається до хана з таким листом: „Знову благаю, разом з усією старшиною, в присутності його милості Кутлу-Гірей мурзи, які просять того самого, щоб ваша ханська милість зволив відправитись до нас і щасливо погостювати в нас і з божою допомогою повернутися з радістю до Криму“¹. Ця „допомога“ була потрібна Тетері проти свого народу, бо в цьому ж листі він пише, що поки на Україні не буде кримської орди, доти він не може розраховувати на успіх, бо по цей бік Дніпра (на Правобережжі) серед війська майже стільки незадоволених старшинською польсько-шляхетською політикою дейнеків (найбіднішого люду), скільки й по той бік (на Лівобережжі)². Отже Тетеря опинився в дуже скрутному становищі і повинен був визнати, що не може довіряти навіть вірним людям і найближчим своїм радникам³. В Чигирині день-у-день чекали нападу запорожців і калмиків. Орда на допомогу не приходила, бо російський уряд, щоб паралізувати сили хана, удаю використав калмиків: він сприяв їх активним нападам на Крим, і вони спустошували кримські аули. Але успішно провадити боротьбу проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні було не можна, не розгромивши агентури Речі Посполитої і її активних прибічників в таборі лівобережного козацтва.

4. ЧОРНА РАДА В НІЖИНІ 1663 р.

Одним із цікавих моментів в історії України даного етапу є Ніжинська чорна рада 1663 р. Вона була найяскравішим проявом класової боротьби на Лівобережжі серед козацтва і поспільства, а також яскравим показником характеру боротьби старшинсько-козацьких груп за владу. Тут важливо розкрити ті джерела і імпульси, які давали силу для широкого розвитку народного руху і напередодні скликання ради, і під час гетьманських виборів в Ніжині 17—18 червня 1663 р. Величезний рух спостерігається головним чином серед низового запорізького козацтва і поспільства, переважно дейнеків на волості гетьманських лівобережних полків, проти привілейованої частини козацтва. Сомка і підтримуючу його старшину низове козацтво й селянство ненавиділи так само,

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 321.

² Там же, с. 324.

³ Там же, с. 327.

як ненавиділи правобережних старшин, бо вони використовували свою владу і пануюче становище взагалі для наживи за рахунок народу. Недарма козаки склали прислів'я, що Сомко „тільки крамарював, а не козакував“, тобто наживався, а не боровся разом з народом за звільнення України від Польщі. І справді, крім тих багатств, яких набув Сомко, тісно зв'язаний родинними відносинами з Богданом і Юрієм Хмельницькими, він мав багато крамниць у Переяславі, торгував на Січі, на Дону. Не любили козацька голота й поспільство і городових козаків — „кармазинів“, що підтримували Василя Золотаренка, який, спираючись на козаків Ніжинського полку, претендував на гетьманську булаву. Це — одна важлива причина розмаху руху. Другою причиною була ненависть до іноземних загарбників і поневолювачів, яка вилилася в антипольську, антишляхетську боротьбу, боротьбу проти польсько-шляхетської агентури на Лівобережжі й на Запоріжжі.

Лівобережним керівникам не до вподоби були ті обмеження, які неминуче, при міцній централізованій самодержавній владі, приносили царські воеводи. Як і правобережні прибічники Тетері, лівобережні старшинські керівні верхи мріяли про якнайбільше забезпечення самостійності в їх внутрішніх справах. Тетеря разом з польською агентурою не перестає приваблювати Сомка і його прибічників листами й намовами перейти на бік короля. Тому боротьба народних мас, спрямована проти гетьманування Сомка, набрала форми боротьби за забезпечення від можливої на той час реставрації польсько-шляхетського ладу на Лівобережній Україні.

Отже це була не тільки особиста боротьба, не тільки боротьба між претендентами на гетьманську булаву. Боротьба за гетьманський уряд була лише зовнішньою формою народного руху. В даний момент форми внутрішньої класової боротьби тісно перепліталися з боротьбою за закріплення здобутків визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування. Боротьба точилася між прибічниками і противниками шляхетської Польщі, за незалежність українського народу.

Брюховецький зрозумів ці настрої і використав їх для себе. Звертаючись до запорожців і до всього українського народу, він вдається до соціальної демагогії, видає силу-силенну обвинувачень на адресу Сомка і городової козацької старшини за їх намагання нажитися коштом експлуатації народних мас. Одночасно він викриває перед українським козацтвом і поспільством, а також перед російським урядом шляхетсько-польську політику Сомка, користуючись допомогою єпископа Мефодія. Так, в квітні 1663 р. він пише князю Ромодановському, „что нарочно сговорясь Сомко с Тетерею войну чинят против великого государя нашего ево царского

пресветлого величества тем обычаем: Тетеря татар призывает, а Сомко бедных государевых людей грабит и правезь вымышляет. И ныне его ж дело, сказывают, с три тысячи человек татар пошли к Путивлю против государевых ратных людей, что те не допустят Раде быть и для того, чтоб от царского величества отложится и самовластье себе иметь"¹. Майже всі попередні доноси, подані Брюховецьким, мають такий же зміст.

На прохання ряду полковників, козаків і особливо на наполегливі вимоги Брюховецького і єпископа мстиславського й оршанського Мефодія, російський уряд в березні 1663 р. призначив на червень скликання чорної ради в Ніжині². Одночасно представником для участі в Раді і для впливу на вибори гетьмана від царського уряду був призначений князь Велікогагін. Цей уповноважений князь і „наместник галицький“, від'їжджав на Україну з великими грошовими сумами для обдарування і підкупу впливових серед козацтва осіб. З цих сум за послуги й вірну службу призначалося „300 рублей сребряных єпископу Мефодію „на бедность“, на подарки гетьману, которого изберут, и козацкой старшине“³. Царського уповноваженого в Ніжині зустріли з почестями, і він зразу ж заходився скликати раду. Брюховецький і Мефодій посилали назустріч йому один лист за другим, плямуючи Сомка, обвинувачуючи його в змові з Тетерею і польською шляхтою проти російського уряду. Брюховецький поставив собі завдання — повернути на свій бік і зібрати на раду в Ніжині якнайбільше незадоволеної Сомком людності. З допомогою впливового єпископа він через полковників Гвинтівку й Тишка вербує до своїх полків усіх, хто тільки подав би голос за нього на раді⁴. Український літописець так зафіксував цей момент: „Брюховецький зараз, вишовши з Гадячого, простуєть к Батурину, переймаючи тих посланих от его царського величества, а своїх розсилаєть по всіх полках с письмами, жеби усе посольство стягалось под Ніжин у Раду и Ніжин рабовати; на котории письма що живо рушили з домов не тільки козацтво, але усе посольство купами, а не полками“⁵. Вже підійшовши до Ніжина, за кілька днів до початку ради, 8 червня, Брюховецький стояв в Нових Млинах, звідки послав царю ще один донос на своїх противників, претендентів на гетьманство — Сомка і Золотаренка: він доносив, що вони ніби готуються до боротьби з російським військом, яке при-

¹ Акты ЮЗР, т. V, с. 134.

² Киевская старина, 1888, кн. V, Востоков, Нежинская рада 1663 г., с. 125.

³ ГАФКЭ, Дела Сибирского приказа, № 66—72: див. також: Востоков, Нежинская рада 1663 г., с. 126; Акты ЮЗР, т. V, с. 177.

⁴ Киевская старина, 1888, кн. V, с. 131.

⁵ Літопис Самовидця, с. 73.

йшло разом з Великогагіним, і однодумно замишляють зраду з тим, щоб „отложиться от вашего царского пресветлого величества“¹.

У Брюховецького було готове все, щоб здійснити свої наміри — вразити ворогів і дуже легко добитися булави, використавши в своїх особистих інтересах народне заворушення проти нелюбимого народом Сомка. Брюховецький, завдяки прибічникові російського самодержавства, тонкому політикові єпископу Мефодію, вміло здобув довір'я царського уряду, зумів завоювати підтримку й серед козаків. Сомко ж спирався лише на незначну частину старшини, городового реєстрового козацтва Лівобережжя і на вище київське духовництво — противників Росії, в особі ігумена печерського Інокентія Гізеля і ігумена київського Братського монастиря Іоанікія Галятовського, які були переконані в успіху Сомка на Ніжинській раді. Сам же Сомко хоч і мав у своєму розпорядженні військову силу з сімох козацьких полків, проте не був певний в успіху. Не бажаючи втратити гетьманську булаву, він зайняв проти російського уряду позицію, невігідну йому самому: щоб залякати царський уряд, він інтенсивно починає зноситися з Тетерею і загрожує, якщо його не оберуть на Ніжинській раді гетьманом, привести татар і перебити російське військо. Отже російський уряд мав підстави вірити правдивості обвинувачень Сомка Брюховецьким. Тому Великогагін вирішив справу про Сомка ще напередодні ради: привезені від царя чотири тисячі карбованців сріблом на „покрыття боргів уряду Сомка“, а по суті на підкуп, Сомкові не дісталися. Хоч останній доносив у Москву на Брюховецького, що той „недоляшок“ колись служив у ляхів і був католиком, — це не допомагало: російський уряд був цілком на боці Брюховецького. Великогагін ще при від'їзді дістав завдання „проведывать умы“ на Україні і дивитися „зорко“, кого хочуть обрати на гетьмана і кого треба обрати. Такі розвідки й почав Великогагін, прибувши до Ніжина. Один з військових представників, Мостіков, що був у Ніжині з цим спеціальним завданням, давав Великогагіну такі інформації: полковники бажають обрати гетьманом Сомка, а „чернь“ у розмовах каже, що для неї гідний бути гетьманом Брюховецький, що він людина добра і негорда, а Сомко і полковники на неї (чернь) накладають податки, а самі забагатили².

Рада почалася 17 червня. В протывагу наказові — бути всім без зброї, щоб не зчинилося сварок і вбивства, як це часто бувало на чорних радах, все військо і старшини з'явилися озброєними. Рада проходила дуже бурхливо, з жорсто-

¹ Акты ЮЗР, т. V, с. 168.

² ГАФКЭ, Дела Сибирского приказа, № 6672; див. Киевская старина, 1888, кн. V, с. 134.

кими сутичками між прихильниками двох претендентів — Брюховецького і Сомка (Золотаренко відмовився від гетьманства на користь Сомка). Дійшло до того, що обидві сторони вступили між собою в бійку, під час якої багато козаків було поранено, а „иных и до смерти побили“¹. Перемога була за Брюховецьким, за якого подала голос значна більшість учасників ради. Він був обраний гетьманом. Проти Сомка і Золотаренка юрба була настроєна так вороже, що вони мусили втекти до шатра Великогогіна, який одразу зарештував наказного гетьмана і ніжинського полковника з їх прибічниками і посадив їх у ніжинську в'язницю.

18 червня єпископ Мефодій привів Брюховецького до присяги на вірність царю. Того ж дня новий гетьман змінив майже в усіх лівобережних містах старшин, які підтримували Сомка, поставивши на їх місце своїх прибічників з Запоріжжя². Потім зажадав від окольничого Великогогіна видачі в'язнів на його гетьманський військовий суд. Окольничий порадив звернутися з цією справою до Москви. Таким чином, доля ув'язнених, яких було з Сомком і Золотаренком за розписом окольничого Великогогіна шістнадцять, а за Гордоном 150, мала вирішитися в Москві. Брюховецький через своє посольство, а Мефодій з свого боку просили царя віддати в'язнів в розпорядження гетьманського військового суду і, що найважливіше, не випускати Сомка і Золотаренка. В Москві й без того не думали звільняти злочинців, а навпаки, 6 липня воеводі була послана до Ніжина царська грамота: „Якими Сомка и начальних людей, которые у тебя в городе, держать за крепким караулом с великим бережением и крепостью до нашего великого государя указа“³. Була думка конфіскувати майно Сомка як у Ніжині, так і в Переяславі. Через 10 днів, 16 липня, прийшов другий указ: на чолобитну гетьмана Брюховецького віддати Якіма Сомка з товаришами гетьманові на суд війська запорізького, „а судити их указали мы, великий государь, Якими с товарищи в их винах, по их войсковим правам, а вины их гетману и всему войску запорожскому ведомы“⁴. Подібний указ дістав у таємній царській грамоті Кирило Хлопов з Москви 8 вересня 1663 р. В цій грамоті говорилося, що до указу царя звелено Якіма Сомка з товаришами й радниками віддати гетьманові Брюховецькому на військовий суд. „И как к тебе ся наша великого государя грамота придет, и тебе б Якими Сомка с товарищи отдать гетману Брюховецкому и всему войску запорожскому на войсковый суд без всякого мотчания“⁵. Одночасно Хло-

¹ ГАФКЭ..., Киевская старина, 1888, кн. V, с. 135.

² Православное обозрение, 1876, кн. 1—4, с. 647.

³ Там же, с. 649.

⁴ Там же, с. 650.

⁵ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 539, арк. 338.

пов дістав директиву зв'язатися таємно з Мефодієм і через нього натякнути, що в'язні мають бути скарані на смерть¹.

18 вересня 1663 р. в Борзні разом з Сомком і Золотаренком були скарані на смерть Іоанікій Силич, полковник чернігівський, Степан Шамрицький, полковник лубенський, Афанасій Щуровський полковник переяславський, Павло Кильдей, осавул ніжинський, Кирил Ширай, секретар Сомка². Менші злочинці, „людей с десять“, були відправлені в Москву для вирішення справи про їх покарання. Майно обвинувачених було skonфісковане³. Нова старшинська група, очолена обраним гетьманом Брюховецьким, тріумфувала. На Лівобережжі російське самодержавство на деякий час стало на твердий ґрунт, зміцнюючи свої політичні позиції.

---

¹ Там же.

² Православное обозрение, сс. 651—652, Г. Карпов, Мефодий, епископ мстиславский.

³ Книги разрядные, т. II, СПб 1855, сс. 1032—1042.

III

Розгром війська Яна Казіміра на Лівобережній Україні

1. ПІДГОТОВКА ПОХОДУ ЯНА КАЗІМІРА НА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Поразка прихильників Сомка в виборах на чорній раді в червні 1663 р. в Ніжині справила серед керівних кіл Речі Посполитої і в таборі Тетері гнітюче враження. Через кілька днів після закінчення ради з листів Павла Тетері король довідався про все, що діялось на Лівобережжі. Після Задніпряньської ради, що недавно відбулася, — писав Тетеря королю 26 червня, — „я дуже тривожуся, бо на гетьмана обраний Брюховецький, найбільший зрадник вашої королівської милості“¹. Далі сповіщалося, що російські війська концентруються на Лівобережжі і мають вирушити до Києва, а також що Брюховецький разом з цими військами хоче перетворити Київщину в арену війни. Тетеря був дуже стурбований такими звістками з лівого берега ще й тому, що він уже не міг противитися величезній схильності „до бунту“ великої частини своїх правобережних козаків. Далі йшло чергове прохання прислати на допомогу будьякий польсько-шляхетський військовий загін, хоч би на перший раз тисячі зо дві кінноти, принаймні щоб паралізувати хиткий і нестійкий елемент серед людності і тримати його в покорі й страху чутками про прихід королівського війська².

Разом з тим вся надія покладалася на зовнішню силу татар. Великі загони татарських орд орудували на Україні, але їх увагу весь час відтягали наскоки калмиків на кримські улуси. Тетеря був дуже засмучений. Про це довідуємося з його листа до короля, де він пише: „Недавно вчинений наскок калмиків на Крим відвертає від нас бєя з ордою, і він неодмінно настоєє на тому, щоб повернутися до Криму.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 328.

² Там же, с. 331.

Якщо я його не вблагаю і не утримаю і якщо від вашої королівської милості не будуть надіслані на підкріплення коронні війська, подібно до того, як вони надіслані царем задніпрцям, то я разом з усією Україною наперед прощаюся з вашою королівською милістю, паном моїм милостивим, а сам з покірним благоговінням падаю до ваших ніг“¹. Так писав королю Тетеря 26 червня 1663 р., а через кілька тижнів після цього він уже дякував королю за виконання його просьби. Одночасно Тетеря сповіщав, що на Лівобережжі зосереджуються 15 тисяч російського війська на чолі з Ромодановським і прибули на допомогу лівобережним козакам калмики, що ця величезна сила загрожує перейти на правий бік Дніпра і завдати великої шкоди польському пануванню. Тетеря розгортає перед Яном Казіміром плани найширших воєнних дій на Україні, просить його прибути на Україну і очолити військові сили з тим, щоб припинити хитання в таборі правобережних козаків і рушити походом на лівий берег.

Загрозливі звістки не могли не стурбувати Яна Казіміра і керівні кола Речі Посполитої. Король змушений був сам прибути на Україну. Це викликало серед польських прибічників Тетері велику радість і підбадьорило їх. Тетеря відзначив це своїм черговим листом до короля, в якому висловлював радість з того, що королю вдалося втихомирити незадоволення в шляхетських військах. А „найбільше радію я з того, — пише Тетеря, — що я дізнаюсь про завітання вашої королівської милості пана мого милостивого на Україну“². Нетерпляче чекання Тетерею короля з військом, особливо після Ніжинської ради, пояснювалось не тільки воєнною загрозою з боку Лівобережжя і російських військ, а й тим, що під впливом народного руху на Лівобережжі хвиля антипольської боротьби підіймалася і серед правобережного козацтва. Розгортанню цієї боротьби на Правобережжі сприяли заклики гетьмана Брюховецького. Брюховецький уміло використав ситуацію для того, щоб стати на чолі гетьманського уряду, але не менш спритно використовував він і загальнонародні настрої на Україні в своїх особистих інтересах. Добре знаючи, що головним ворогом українського народу є шляхетська Польща, Брюховецький видав ряд універсалів, в яких уміло відбивав прагнення народу до боротьби проти свого відвічного гнобителя.

Так, в одному з універсалів, виданому з табору під Переяславом, він звертається до всього українського народу, особливо до жителів міст і сіл Правобережжя, з закликом об'єднатися з лівобережним козацтвом і славним лицарством за-

¹ Там же, с. 329.

² Там же, с. 362.

порізьким проти іноземних нападників. Найцікавіші місця в цьому закликуні сповнені силою народного патріотизму, пройняті ненавистю народу проти польської шляхти. До правобережних козаків Брюховецький звертається з таким закликуні: „Розсудіть самі, милостиві панове, браття наші, за що вам обстоювати ляхів і вбивати один одного? Чи за те шляхетство і маєтки, які ляхи надавали старшинам, цим спокусникам? Та й з татарами нема для чого бажати вам співдружби! Бо вони наповнили свою землю невільниками — вашими жінками й дітьми, і нібито служили вам, а насправді позбавляли вас хліба, добра й худоби“¹. Особливо сильно відображена тут ненависть народу до тої частини козацької старшини, яка йшла не з народом, а проти нього. Брюховецький урахував і чітко відбив у своєму універсалі і це. Він викриває шляхетську політику старшин — прибічників Тетері, доводячи, що виною нещастя, якого зазнає народ від татар і польської шляхти, є антинародна політика шляхетсько-польських прибічників з табору Тетері: „А всьому цьому виною, — говорить в універсалі, — є деякі безбожні старшини: щоб не втратити свого панства, вони наймають орду, а пригнічений народ доводять до загибелі й зубожіння. Заради панства цього, якого вони не бажать позбутися, ці ж провокатори будуть тепер обдурювати вас і обдурюють, дякаючи рабством московським і нашим хижацтвом...“². Далі закликається не вірити всім провокаціям, а з'єднатися всьому українському народові, об'єднати всю Україну в одне ціле і повернути війну проти зовнішніх нападників³.

Перед польськими урядовими колами стояв вибір: або, не зважаючи на внутрішню слабкість Речі Посполитої, встрянути в нову війну з наступаючими силами лівобережного козацтва підтриманого російським військом, або потерпіти крах і на Правобережній Україні, може більший, ніж на Лівобережжі.

Варшавський сейм в 1663 р. звертається з відозвою до всіх верств Польщі, в якій, говорячи, що Річ Посполита опинилася в надзвичайно тяжкому становищі, що вона переживає зовнішню і внутрішню скруту і „inne niebezpieczeństwo ojczyzny“⁴, що цілості Польщі загрожує повна небезпека, — закликає всі верстви Речі Посполитої допомогти „ojczyźnie matce swojej milej na ratunek jej“⁵.

Одночасно сейм ухвалив розподілити податки на всі верстви і групи суспільства для поповнення виснажених тяж-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 374.

² Там же.

³ Там же, с. 376.

⁴ Teki Naruszewicza, с. 427 (з копій, що зберігаються в рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УРСР).

⁵ Там же.

ким десятиліттям війни державних скарбів і організації військових засобів, без яких дальше ведення війни було неможливе.

Поруч з оподаткуванням магнатів і шляхти, в залежності від кількості їх підданих, іде перелік податків, накладених на військо запорізьке.

В питанні оподаткування козацтва України рішення сейму підкреслювало, що військо запорізьке, як і в багатьох випадках, так і тепер, повинне бути сповнене любові до „вітчизни“ — Речі Посполитої, мусить бути доброзичливим до неї і засвідчити це, взявши участь у загальному податку. Козацтво мусить сплачувати такі податки: вельможний гетьман війська запорізького 100 злотих, осавули гетьманські — по 50 злотих, полковники — кожний по 30 злотих, гарматні — по 30, писарі — по 30, осавули полкові — по 20. Таким чином, оподатковувались усі особи козацького стану до реєстрових козаків включно, які мусили платити кожний по 3 злотих, а інші нижчі стани поспільства сплачувати по одному золотому ¹.

Зібравши деякі матеріальні засоби, Ян Казімір готувався виступити з військами на Україну.

Дуже радів з цього Тетеря, сподіваючись на поліпшення свого становища. В листі до короля від 28 липня він пише, що справились його надії, він безмежно радий з того, що не тільки Україні будуть повернені „золоті віки“, а й що похід короля віщує як остаточну загибель московської пихи, так і придушення прибічників Росії на Україні ².

16 серпня 1663 р. Ян Казімір з великими труднощами зібрав з різних шляхетських груп 24 тисячі ³ війська, якому пообіцяв платити: козацьким хоругвам по 8 злотих на коня, рейтарам — по 5 злотих; дістали платню й татари, що стояли табором під Білим Каменем на Західному Бузі ⁴. Але, вийшовши з Львова, польська піхота, не одержавши обіцяної винагороди, збунтувалася. Незабаром такий же бунт стався в дивізії Чарнецького, який ледве сам „uniknął śmierci“ ⁵. Ці бунти були придушені шеститисячним авангардом військ на чолі з тодішнім коронним хорунжим Яном Собеським.

Заворушення були приборкані з великою жорстокістю, декілька десятків учасників було ув'язнено і піддано середньовічним тортурам. Інші польські бунтівливі реґіменти були приведені до присяги на вірність королю: „prosiły ru-

¹ Там же, сс. 443—444.

² Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, с. 369.

³ Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629—1674), т. I, с. 193.

⁴ Latopis Jerlicza, т. II, сс. 79—80.

⁵ Dola i niedola..., с. 194.

blicznie o przebaczenie na kolanach i złożyły ponowne przejście wierności“¹.

Головне польське військо на чолі з Собеським ішло через Бар і через усю спустошену територію Правобережної України, просуваючись до Дніпра. Південна колона Собеського, що становила правий фланг польського війська, була підкріплена незабаром 40 тисячами татар на чолі з татарськими мурзами Сефер- і Мейлі-Гіреями. Король з своїми військами йшов через Гусятин, Шаргород, Нетечинці на Поділлі. До королівських військ приєдналися також 14 правобережних полковників з частиною своїх полків разом з Тетерею. Коли дійшли до Білої Церкви, на військовій раді було вирішено рушити на лівий берег Дніпра проти лівобережно-козацького і російського війська з тим, що польський полковник Маховський буде охороняти правий фланг на Правобережжі від можливого обходу в тил запорожців на чолі з Сірком².

Після ухвали плану походу на Лівобережжя військо на чолі з Яном Казіміром посувалося до Дніпра. До Ромодановського, що стояв на лівому березі Дніпра з російським військом, доходили лише окремі звістки про підготовку польського наступу. Так, Водошинський, що повертався з татарського полону, в який попав в 1662 р. під час бою з Юрієм Хмельницьким під Переяславом, 31 серпня 1663 р. повідомляв Ромодановського, що він, ідучи з полону, був у Мошнах, недалеко від Черкас. В Мошни на заклик Павла Тетері прибув з Криму султан з 5 тисячами татар і вирушив на Росаву. Тетеря дав наказ козакам провести татар до Росави (село Канівського повіту на р. Росаві). Одночасно Водошинський повідомляв, що за Дніпром козацькі сотники і отамани поширюють чутки, ніби задніпрянці бажають бути під владою російського царя³. Подібні звістки російські власті одержували і з різних інших джерел. Так, в Москві на початку вересня було одержано відписку з України від князя Великогагіна з повідомленням спід Переяслава царського окольничого Кирила Хлопова. Хлопов писав, що він через своїх розвідників дізнався, що в задніпрянські правобережні міста прибули татари, які збираються з черкасами (правобережними українськими козаками) йти на царські міста. Від київського воєводи Чаадаєва Хлопов довідався, що татари стоять в Чигирині, а поблизу Києва розташувалось козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Тетері Павлом Яненком⁴. До Брю-

¹ Kwartalnik historyczny, 1891, ч. 17 і 18. Листи Яна Казіміра до Марії Людвіки з обозу спід Нетечинців 30 вересня 1663 р.

² ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 559, арк. 87—88.

³ Там же, арк. 19—21.

⁴ Там же, арк. 15.

ховецького також доходили вісті про помічений розвідниками рух татар і козаків на правому боці Дніпра.

Одночасно з зосередженням польсько-татарських сил проти лівобережного козацтва і російських військ польська шляхта збирала сили для нападу на російські міста з боку Литви й Білорусії. В цій частині фронту, що являла лівий фланг польсько-шляхетського наступу, підготовка йшла на території Білорусії. Польське військо, зосередившись в Орші, 22 вересня 1663 р. переправилось через Дніпро, простуючи до Кричева¹. Тут йому вдалося розбити ряд царських залог.

Влаштувуючи наїзди, польські загони дійшли до Красно-го. На кінець жовтня лівий фланг польських загонів досяг Прудека, Гомельського повіту, маючи завдання просуватися вперед через Смоленськ до Москви.

Про ці польські військові відділи в Москві знали з різних відписок, в яких писалося, що в Прудеку стоїть литовський гетьман Пац з багатьма польськими й литовськими людьми, навколо обозу насипаний земляний вал версти на три і більше. Звідси Пац хоче йти на Стародуб, Почеп і Брянськ. Сапега стоїть у Досугові. На допомогу Пацові і Сапезі прибув з Польщі Радзівілл².

Таким чином, на осінь польські війська готувалися до наступу проти Росії в двох пунктах — на північному заході через Смоленськ і на Середньому Наддніпров'ї через Лівобережну Україну. Головні польські сили на чолі з Яном Казіміром і коронним хорунжим Яном Собеським концентрувалися на останньому пункті.

На протязі жовтня польські і правобережні козацькі війська зосереджувались над Дніпром, кілька десятків кілометрів нижче Києва. Рушити на Київ, що являв одну з найміцніших фортець, укріплених гарнізоном російських військ, король не наважувався, а готувався до переходу на лівий берег біля Ржищева. В розпорядженні його було 12 тисяч польської кінноти і 10 тисяч піхоти³, яких він привів з собою з табору з Глинян через Тарнополь, Кам'янець, Бар, Межибіж, доставшись цим шляхом до Білої Церкви. Спід Білої Церкви польські війська, з'єднавшись з татарами, вирушили для переправи через Дніпро до Ржищева⁴. Про цю переправу царський уряд дізнався з донесень воеводи переяславського Волконського, від Кирила Хлопова та інших своїх представників на Україні, які здобували відомості від полонених „язиків“. Так, Волконський доносив з Переяслава, що 3 листопада взятий під Переяславом „язик“ — поляк Ян Рачинський — показав,

¹ Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego, Warszawa 1877, сс. 68—69.

² ГАФКЭ, там же, арк. 267—268.

³ Latopis Jerlicza, т. II, с. 82.

⁴ Там же.

що Ян Казімір, який стоїть у Ржищеві з 20 тисячами війська, почав переправу на лівий бік Дніпра, куди переправлено кінноти й піхоти тисяч з 15 і 9 гармат. На чолі військ, переправлених через Дніпро 2 листопада, стоять С. Потоцький і Чарнецький з своїми полками і 2 тисячі татар. „А в полку де у гетьмана Потоцького людей: полк пехотної с тысячу человек да два полка конных казацких, а в них де тысячи с три, да рота гусарская человек со сто. А при Чарнецком де войска ево полку и королевского, и конюшенного коронного четыре роты гусарские, а в них по сту человек людей. Да ево ж де Чарнецкого одного полку два полки казацких, а колько в них людей, того он не ведает. Только де в казацких полках над хоругвами людей понемногу: человек по сорок или мало больше. Да драгунских де два полки, а в них три тысячи человек людей; да з гетьманом же де Потоцьким и воеводою Чарнецким на его сторону реки Днепра переправилось королевских полков спишников два регимента казацких рот, а в них две тысячи, да драгонов четыре регимента, а в них четыре тысячи; да пехоты королевской две тысячи. Да на его же сторону реку Днепра перевезлось королевского наряду тритцать пушек, да четверо мажеры“¹. Далі він повідомляв, що по той бік Дніпра, крім того, при королі два рейтарські полки, головним чином з найнятих, а драгунських і козацьких полків на правому березі з ним стільки ж, скільки переправилось на лівий бік. Одночасно свідчення „язиків“, від яких брав відомості Волконський, говорять про те, що король для забезпечення свого правого флангу від можливого оточення з боку лівобережного козацького і російського нападу, а також для наступу на лівий берег Дніпра в інших пунктах, щоб зруйнувати залоги і фортеці, послав вниз по Дніпру коронного хорунжого Яна Собеського з двадцятьма ротами польського війська і кількома тисячами кримських татар, звелівши цим частинам переправлятися через Дніпро біля Кременчука².

Подібні відомості збирали й посилали до Москви і інші представники царського уряду. Ф. Бутурлін з Путивля в жовтні (в різні числа) повідомляв, що йому, Бутурліну, писали воеводи міст, що Ян Казімір з татарами й задніпрянськими правобережними козаками переправляється через Дніпро під Ржищевом, Стайками, Трахтемировом і Трипіллям і збирається йти війною на українські й царські міста³. Воевода кийвський Чаадаєв сповіщав у Москву через пушкаря Якова Суслова, що Ян Казімір підійшов під Білу Церкву, де відбулася рада, а з Білої Церкви пішов у Ржищів, 50 верст нижче Києва⁴.

¹ ГАФКЭ, там же, арк. 105—109.

² Там же, арк. 108—109.

³ Там же, 94—95.

⁴ Там же. стовб. 539, арк. 143.

Початковий план походу короля був такий: насамперед взяти Київ, а потім наступати на лівобережні міста. Перейти на лівий берег біля Ржищева було вирішено в результаті обставин, зв'язаних з недостатньою силою й міццю польського табору. Польське військо терпіло великі недостачі й нужду і було цілком виснажене; козацькі сили Павла Тетері були зовсім ненадійні і не хотіли битися за чужу для них справу; татари воліли житися легкими грабунками, до чого вони вже звикли, ніж брати з важкими втратами міцну Київську фортецю.

Один з утікачів з польського полону, Оска Жилінський, приніс у Київ нові свідчення про план наступу, а також відомості про ворожі польські сили. Він свідчив, що у короля всього війська десять тисяч, та й та піхота „не годна и нужна [виснажена] и многие от нужи пухнут, а идучи в черкаские города разбежалась пехота многая“¹.

Спіймані польські розвідники також казали на допитах, що серед польської піхоти „многие наги и голодны, из голоду мрут“². Далі очевидець і свідок Жилінський розповів, що коли король пішов на українські міста, то в усіх була думка йти на Київ, але прибулий до Білої Церкви й до короля гетьман Павло Тетеря з старшинами Носачем, Гуляницьким та іншими казали, що Києва з такою невеликою кількістю людей взяти не можна, що це приведе до великих втрат і з сорому не можна буде показатися на лівий берег. Козацькі старшини радили не баритися і, поки ще сили свіжі і піхота не зовсім зголодніла, йти за Дніпро, забирати задніпрянські міста і наближатись до російського кордону. Було ухвалено перейти Дніпро, не взявши Києва, бо київська залога царських військ і без того завдавала шкоди польським і Тетериним полкам. Наприклад, в жовтні війська київської залоги зробили вилазку, намагаючись розчистити шлях для контрнаступу на Білу Церкву, де стояли польські сили. З Києва російські війська підійшли до укріпленого козацького табору, що був на стороні поляків, в селі Бугаївці, верст за 30 від Києва. Козацька залога була знищена вщент. Сучасник у своєму літопису записав, що „з 200 чоловіка залоги лише один між трупами залишився живим“³.

Зосереджуючи польсько-татарські сили на Дніпрі, польські нападники займалися мародерством, грабуючи села і містечка. Особливо далися взнаки населенню війська, що стояли навколо Києва. З полку Маховського, розташованого в Чорногородці, 40 кілометрів від Києва, ватага польської кінноти в жовтні наскочила на Київ, але не могла зробити нічого серйозного, обмежилась дрібними грабунками, взяла „язика“

¹ Там же, арк. 144—145.

² Там же, арк. 116.

³ Latopis Jerlicza, т. II, сс. 81—82.

і повернулася до Черногородки¹. Полк Маховського був залишений королем для придушення заворушень, що виникали серед населення Правобережжя.

Татари не припиняли збирати плату за „послуги“ королю й Тетері і грабували українське населення. Це ще більше відштовхувало правобережне козацтво від замірів Тетері і короля. Сотник Білоцерківського полку Солошич, який прибув на службу до Брюховецького, свідчив, що великого збору козаків Тетері не чекають, бо татари завдають козакам великої шкоди; багато козаків пішло на Запоріжжя, а інші покинули свої домівки і пішли в землю волоську².

Запоріжжя лишалося цілком ворожим до польсько-шляхетських замірів. Народний герой Іван Сірко час від часу нападав на татарські кримські улуси, щоб відвернути увагу татар від справ на Україні. Хлопов сповіщав у Москву, що король послав Сіркові в подарунок 300 золотих червінців і золотий ланцюг, щоб він перейшов на його бік, але Сірко лишився вірним царю, а королівських посланців звелів побити³.

З погляду обставин, в яких готувався необміркований похід польської шляхти на Лівобережжя, важливо розглянути питання про становище в таборі лівобережного козацтва на чолі з гетьманом Брюховецьким, а також серед російських військ. Це має значення для встановлення причин відносно легкого тимчасового успіху польських військ, які швидко просувалися по всій території Лівобережжя аж до кордонів Російської держави.

Звістки про підготовку польсько-шляхетського наступу на Лівобережжя і про переправу ворожого війська через Дніпро викликали замішання в таборі Брюховецького. Гетьман наполегливо просить і вимагає в царя допомоги. Так, в одній з відписок він доносить, що польський король прийшов завоювати міста, які перебувають під царською владою, і що король мав раду в Білій Церкві⁴ з своїми начальними людьми, з зрадниками російського царя — правобережними старшинами і з султаном, а після цього почав переправу через Дніпро біля Ржищева. Брюховецький скаржився на окольничого й воеводу і намісника білгородського князя Ромодановського, що останній, не зважаючи на прохання гетьмана, не посилав своїх військ, а навпаки, розпустив частину їх по домівках⁵.

Одночасно Брюховецький просив наказати не лише князю Ромодановському, а й Шереметеву, щоб вони разом з ратними людьми з'єдналися з лівобережним козацтвом і виступили

¹ Latopis Jerlicza, т. II, с. 84.

² ГАФКЭ, там же, стовб. 539, арк. 152.

³ Там же, арк. 155.

⁴ Акти ЮиЗР, т. V, с. 190.

⁵ Там же.

проти „короля польського та й против войск при нем будучих“¹.

В цьому і дальших листах Брюховецький намагався довести царю дійсний стан речей, що польському походу на Лівобережжя треба протиставити великі військові сили, бо це похід не Виговського й Гуляницького, а навала великих сил польського короля разом з татарськими ордами. Київському полковникові В. Дворецькому він писав: „А будет великий государь, его пресветлое величество, сил своих не поставит и помощи своим городам не подаст, надобно на голову войско собирать и вооружаться, оставя все вотчины и поместья в том, чтобы разумели последней последних и первых войск; пуши чтоб разумели ни один нам пояс кожаний из тела потеряти, нежели всю кожу с себя сдати“².

Одночасно Брюховецький турбується про свої багатства, які він швидко встиг здобути. В відписці Хлопова до Москви з Гадяча ми знаходимо відомості, що Хлопов радив Брюховецькому послати своїх людей разом з людьми Хлопова умовляти міщан відступити від короля, але Брюховецький відповів, що він їх уже послав і вдруге посилати не буде. Коли не буде російського війська, то, можливо, що міста почнуть „королю чинити склонность“. Гетьмана козаки не слухаються і не збираються. Брюховецький просив Хлопова відписати царю: „чтоб... государь ево, гетмана, пожаловал, велел бы ему дать в Путивле в городе двадцать дворов для того, чтобы ему в Путивль в те дворы из Гадяча лошади свои и животину сослать и животы свои и скарбы свесть, а в черкаских де городах лошадем ево и животине и всяким ево скарбам быти невозможно для злых умыслов градцких жителей, чтоб которого города градские жители польскому королю не дали“³.

На початку свого гетьманування Брюховецький був одним з найспритніших авантюристів і в своїх корисливих цілях вдавався до найтонших інтриг і соціальної демагогії. Цими засобами йому вдалося втертися в довір'я до царського уряду. Але страшніше було для нього свавільне Запоріжжя, яке завжди стояло на стороні інтересів народу і виступало проти тих, хто наживався на людській праці. Цієї стихії, завдяки якій Брюховецький прийшов влітку 1663 р. до влади, гетьман саме найбільше боявся. Збагачення Сомка, що привело до такого гіркого результату, було наукою для Брюховецького. Ось чому лівобережний гетьман зразу ж після того, як став коло влади, подбав про те, щоб ізолювати від себе Запоріжжя і скеровувати його до нападу на Крим і Туреччину.

Щодо запорожців, які залишалися на волості, то Брюховецький подбав про те, щоб розпорозити їх сили, розмістив-

¹ Там же, с. 191.

² Там же, с. 192.

³ ГАФКЭ, там же, стовб. 539, арк. 120.

ши їх невеличкими групами по різних дрібних містах Лівобережжя. Найменші прояви незадоволення серед них він припиняв найрізноманітнішими засобами. Гетьман добивався перед російським урядом заборони запорожцям звертатися до царя з скаргами поза гетьманом, наказу, щоб усяка скарга проходила через його руки, „чтоб ти запорожцы ездили обо всем к нему, гетману, а без гетманского розсказания к Москве б не ездили“¹. Такими заходами Брюховецький позбавив себе впливової військової сили, на яку міг би спиратися і яка єдина могла б дати відсіч польсько-шляхетському наступові. Своєкорисливі заходи гетьмана і його кліки, яка скеровувала всю свою політику на особисте збагачення, відштовхнули від них і інші широкі верстви лівобережної людності. Отже не дивно, що царський уряд одержував дуже неприємні для нього звістки про бажання деяких міст перейти під владу короля. Так, в кінці жовтня до Хлопова приїхали з Чернігова його служилі люди, які повідомили, що в містах, де вони проїздили — в Чернігові, Гадячі та ін., жителі говорять, не криючись, що перейдуть до короля, коли він прийде. Хлопов одразу повідомив про це Брюховецького і радив послати в міста своїх людей разом з людьми Хлопова, які провадили б агітацію серед населення за вірність російському царю². Брюховецький намагався вдаватися до свого вже випробуваного методу: привабити народ демагогічними універсалами. Наприклад, в універсалі, датованому 20 жовтня 1663 р., він звертається до всього „презацного“ православного християнського українського народу, „духовного і свицкого стану людей старшини и черни, братыи нашей милой по городах и селах на тамтом боку [тобто на правому боці] Дніпра мешкающим“. В цьому універсалі гетьман намагається зачепити найуразливіші місця народу: спрямовує свою агітацію проти найголовнішого його ворога — польської шляхти, відновлюючи в його спогадах недавній соціальний і національно-релігійний гніт на Україні. Цим універсалом лівобережний гетьман намагається довести народові те, що було всім відоме, а саме, що між українським народом і польською шляхтою нічого спільного немає, що „поки світ світу, поти лях русинові братом бути не може“³. Він викриває польсько-шляхетську політику правобережної старшини на чолі з Тетерею, правильно отожднюючи її з політикою Виговського: „И чого Виговский з ляхами и татарами на Украины не догубил, тое тепер остаток народу руського превратной Тетеря погибельною думою своею затыгнувши, викоренити постановил“⁴.

¹ ГАФКЭ, там же, стовб. 439.

² Там же, стовб. 539, арк. 100—101.

³ Бібліотека Чарторийських в Кракові, 844, с. 17.

⁴ Там же.

Універсал закінчується патріотичним закликком: „Нехай на всем вічна слава народови нашому християнскому нестерпительная из того будет... не даймо поганцом, іновірцом землі російское, матки нашеє плундровати, и иноземцом воювати в обществе нашем над собою предводити. Разумеєм tedy и певны того по ваших милостях брагьі нашей милой зостаємся же ся обачитем одступивши от татарви и ляхов, дьдичних, руських ворогов о своем з нами соединение через посланцовъ своих ознайомовати будете, а мы все яко брагьі своей милой вкупъ з ратными его царского пресветлого величества людми и з калмыками готови на ляхов и на татар помоч дати“¹.

Подібний універсал був виданий і в Гадячі 31 жовтня 1663 р.; в ньому гетьман з пафосом, мовою народного патріотизму закликав загинути, а не здатися ляхам: „нам є за що вмирати з славою за віру, за свободу, за жінок і дітей наших!“².

Але всі ці універсали не знайшли потрібного відгуку. Народ, зневірений попередньою брехливою політикою гетьмана, не підтримував його. Отже всі надії гетьман покладає на допомогу російського війська, якого на Україні було зовсім небагато. Він безнастанно запрошує на допомогу Ромодановського, який стояв з головними військовими силами в Білгороді. Хлопов, з'їхавшись з Брюховецьким, намовляв його збиратися в похід під Київ і Переяслав. Гетьман відповів, що він розіслав універсали по містах і що його військо козацьке буде збиратися в Ніжині, куди поїде й він сам з Гадяча³. Але цей збір війська не виправдав надій. Наприкінці жовтня Хлопова відвідали писарі гетьманської канцелярії „Захарко Нежинський да Степан Шута та Карп Черниговской“ з листами від гетьмана до Ромодановського, в яких Брюховецький просив допомоги. Ці канцеляристи передали Хлопову досить сумні відомості: гетьманське військо швидко не збереться і з поляками й Тетерею битися не буде. Передаючи це повідомлення в Москву, Хлопов додавав, що козаки Брюховецького зовсім ненадійні, і дуже можливо, що коли не буде царського війська, міста перейдуть під владу короля, гетьман же „не ведает что делает“ і хоче їхати до Москви⁴. Брюховецький, не мігши зібрати достатньої кількості війська, різними способами хотів приховати свій провал. Хлопову він передав, що не може виконати царського наказу про вирядження Чернігівського і Стародубського полків під Брянськ, бо на нього нарікатимуть, що він охороняє московські міста, а не україн-

¹ Там же, с. 17.

² Памятники Киевской комиссии, т. IV, 3, сс. 378—381.

³ ГАФКЭ, там же, стовб. 539, арк. 128.

⁴ Там же, арк. 130.

ські¹. На підставі всього цього Хлопов у своїй відписці до царя писав: „Королевской де приход дело страшное, а козаки де, государь, люд непостоянный, которая де, государь, сторона сильная, тому де и склонность учинят; чтоб ты, великий государь, указал своим в. г. ратным людем большим в малороссийские свои в. г. города поспешить, чтоб де ему гетману и войску ево запорожскому быть надежну и с кем бы де против короля и корунных ево гетманов и войсков против изменников заднепрских черкас и татар стоятъ и чтоб в малороссийские твои в. г. города не пустить. А без больших де твоих в. г. ратных людей против короля стоятъ ему гетману не с кем. И я, холоп твой, слышав от гетмана про здачу городов от грацких жителей в твоих в. г. черкасских городах и не в надее в собранье его гетманского запорожского войска, что бутто ему собратца большим войском не с кем и битца с королем не ким“².

Ромодановський, відповідно до царського указу, послав на допомогу Брюховецькому свого помічника, ближнього окольного П. Скуратова з 1000 рейтарів і 1300 драгунів і донських козаків³. В грамоті царя наказувалось зібрати розпущених Ромодановським ратних людей, але через бездоріжжя і труднощі пересування цього зробити не вдалося. З цих же переважно причин Ромодановський не міг швидко пересунути головні сили на таку далеку відстань до Дніпра. Стало цілком очевидним, що російське військо і лівобережні козаки чинити опору польсько-татарським силам в пункті переправи через Дніпро не можуть. Вихід був єдиний: зосередити міцні військові сили на кордонах між Україною і Росією, пустити недосить сильного й необачного ворога вглиб країни, в середовище ворожого тилу і таким чином завдати йому поразки. Таку правильну тактику застосували керівні кола царського уряду.

Ромодановський і Хлопов вдалися до тактики, яку радила царська таємна грамота, видана ще під час просування польсько-шляхетських військ до Дніпра.

В грамоті говорилося: „Как к тебе ся наша в. г. грамота придет и тебе нашего царского величества з гетманом с Иваном Брюховецким говоритъ тайным обычаем: будет король польской со всем войском корунным и с изменники черкасы тое стороны Днепра и с крымскими татараы учнет наступать всеми силами, и ему б гетману со всеми полками по самой конечной немере будет устоять против их неприятелей немочно, укрепя осад во всех городех, соединясь с окольным нашим і с воеводою со князем Григорьем Григорьевичем Ромодановским и отступать к нашим в. г. нашего царского величества

¹ ГАФКЭ, там же, стовб. 539, арк. 134.

² Там же, арк. 127.

³ Там же, стовб. 527, арк. 189—190.

к украинным и к черкаским городам крепким местам, где пристойнее по своему рассмотрению и сю нашу в. г. нашего царского величества грамоту ему гетману показать и говорить ему, чтоб он гетман сего нашего в. г. указу никому не объявлял да и тебе б Кирилу сю нашу в. г. грамоту оприч его гетмана никому не оказывать и держат ее у себя тайно“¹.

Військовим керівникам давалась повна ініціатива щодо підготовки й розгортання боїв проти ворога в тих місцях, „где пристойнее по своему рассмотрению“.

2. РОЗГОРТАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОГО НАСТУПУ НА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Переpravившись через Дніпро біля Ржищева, Ян Казімір не зустрів найменшого опору. Він поставив своїм завданням просуватися вглиб Лівобережжя до кордонів Російської держави. Праве крило польсько-шляхетського війська очолював Ян Собеський. Він з дорученими йому загонами пішов вниз по Дніпру на південь, до Ворскли, спустошуючи по дорозі містечка й села. Зруйнувавши Кременчук, польські загони повернули вглиб Полтавщини, чинячи величезні спустошення. Царське військо і козаки Брюховецького обмежувались лише вирядженням окремих загонів для оборони проти грабунків татар і звільнення полонених жителів, яких татари намагалися спроваджувати до Криму. Серйозного опору шляхті і татам вчинено не було.

Король же пішов з своїм військом вверх по Дніпру. З великими спустошеннями був узятий поляками Воронков, який у минулому належав до маєтностей хорунжого Собеського². За кілька тижнів були зруйновані міста Борисполь, Гоголів. Король дійшов до Остра, де чекав свята різдва. Польські загони оперували по всьому Лівобережжю.

Бруховецький продовжував просити у Ромодановського допомоги, повідомляючи, що Борисполь, Гоголів, Остер, Козелець, Баришівка, Кобижча здалися королю³. Разом з королівськими військами в боях проти лівобережних козаків і царських військ брало участь незначне число козаків Тетері на чолі з наказним гетьманом Іваном Богунем. Ромодановський повідомляв з Сум, що Богун з полковником Гуляницьким з ляхами, татарами і задніпрянськими „черкасами“ підійшли під Носівку і облягли її⁴. Через кілька днів після цього, 16 грудня, Ромодановський одержав подібні звістки з Гадяча від гадяцького намісника С. Надточенського, який розповідав

¹ Там же, стовб. 539, арк. 20—21.

² Latopis Jerlicza, т. II, с. 86.

³ ГАФКЭ, там же, стовб. 527, арк. 268.

⁴ Там же.

про те, що діялось навколо Гадяча. В цій відписці говорилося, що правобережний гетьман Тетеря разом з хорунжим коронним, з військами лясськими й козацькими і з татарами прийшли з силами великими під Гадяч, стояли під ним два дні і послали в місто „многие прелестные листы, чтоб они ему дали и войску немец и казацкую пехоту им объявлял, и они, гадицкий наместник з гадицкими жители в том во всем ему Павлу отказали... И Павел де Тетеря, выдав гадицких жителей крепкое стоянье от Гадич отступили, а около города посады все пожгли“¹. Про військові сили Тетері Ромодановський дізнався від здобутих „языків“, які показували, що з Тетерею: коронний хорунжий з 15 тисяч орди, у Тетері більше війська лясського і татарського, ніж козацького, має він і 500 чоловіка німецької піхоти; спід Гадяча він з коронним хорунжим вирушили на з'єднання з королем². Що саме так розгорталася подія в центрі Лівобережжя і особливо навколо резиденції Брюховецького, показує ряд інших даних, одержаних у Москві з різних джерел і від різних представників царського уряду. Так, 13 грудня в Москві була одержана відписка з Путивля від Ф. Бутурліна, який 3. XII сповіщав, що король польський стоїть в Острі, коронний гетьман — в Козельці, Чарнецький — у Носівці, коронний обозний Яблонівський і коронний канцлер Сапега — в Кобижчі, а наказний гетьман Тетерин Богун пішов під Прилуки. Того ж числа Бутурлін одержав звістку з Недригайлова від Самійлова, що ляхи й татари разом з правобережними козаками наблизились до Ромен. З Батурина П. Скуратов писав, що ще 26 листопада він послав з Батурина „копейного строю голову Петра Кириевского, рейтарского строю ротмистра Карпа Байкина, Юраго Фольмана, порутчика Нефетьева Гринева да с ними копейщиков и донских козаков и рейтар сто двадцать человек“³. Повернувшись до Батурина, ця військова експедиція принесла такі відомості: в Ніжині вони довідалися, що Богун пішов під Прилуки. Виряджений Скуратовим загін, дізнавшись про це, вирушив спід Ніжина проти Богуна і зустрівся з ним під Монастирищем (містечко недалеко Ніжина), де Богун стояв обозом. Від полудня до вечора тут точився бій, в якому було порубано багато війська. Полонених у Богуна взяли 12 козаків, з яких 10 порубали дорогою, а двох — Лаврушку Мотешенка і Самашку Гончаренка привели для допиту до Скуратова. Цього ж дня з Олешівки був привезений полонений поляк з полку Замоїського, Станіслав Оршовський. Полонені дали на допиті докладні відомості, що робилося в польсько-шляхетському таборі.

¹ ГАФКЭ, там же, словб. 527, арк. 6—7.

² Там же, арк. 8.

³ Там же, словб. 559.

Матушенко й Гончаренко показали, що, за їх відомостями, з королем в Острі 20 тисяч війська і кілька тисяч татар. Коронний гетьман стоїть у Козельці, Чарнецький — в Носівці, хорунжий обозний Яблоновський і коронний канцлер Сапега — в Кобижчі, а Богун ішов з Чарнецьким до Носівки, а потім повернув на Монастирище, звідки хотів іти під Прилуки; війська козацького при ньому 6 тисяч. Король має стояти в Острі до 7 грудня, а потім рушити на царські міста, тобто на Росію. Оршовський показав те саме, доповнивши дані про лівий, північний фланг польсько-шляхетського табору такими свідченнями: „Да и литовский гетман Сапега и Михайло Пац к королю присылали: где им с ним сойтитца; и король де им приказал сходитца к Путивлю ж... А пушек де при королю и при гетмане и при Чарнецком пятьдесят штук. А королю де стоятъ в Остре декабря 7-го числа, а с того числа пойдет войною под города великого государя“¹.

Спустошуючи села Полтавщини, польсько-шляхетські ватаги на чолі з Чарнецьким і Собеським зустріли рішучий опір населення містечка Ромни. Тут сталася сутичка військ Чарнецького з козаками Брюховецького. Брюховецький, що мав 18 тисяч війська, втративши в бою чотири з них², змушений був здати місто. Перебуваючи в Острі, король одержав донесення від Собеського, що він разом з Тетерею здобув п'ятьдесят два міста й містечка і що ці містечка здалися на ласку короля³.

Величезний опір вчинило також населення Прилук. Про це яскраво розповідає в листі до Любомірського учасник походу С. Чаплицький. Війська польські, маючи намір вирушити на Білгород, ішли над Пслоом, Ворсклюю, Сулою та іншими ріками. Багато міст і містечок здалися на ласку короля, але, прийшовши до Прилук, польські нападники зустріли жорстокий опір населення, де при звичайній для всіх міст, як каже свідок, „хлопській бунтівливості“ і упертості, багато шляхтичів було вбито і на штурм міста було витрачено цілий тиждень⁴.

В той час, як загони Собеського й Чарнецького разом з татарами спустошували села й містечка центрального Лівобережжя — Полтавщини і південної частини Чернігівщини, Тетеря розсилав листи до людності міста, закликаючи переходити під владу короля і загрожуючи непокірним. В цьому закликі говорилося, що король „и не мечем от неприродного государя царя московского и его невольничего подданства отдавши себе под ноги постилает односвклым своим милосердием и ласкавостью Воронков, Барышполе, Барышовку,

¹ Там же, арк. 140—146.

² Korzon, Dola i niedola..., с. 197.

³ Analium Poloniae Kachowski, III, Liber II, сс. 92—93.

⁴ Plater, Zbiór Pamietnikow do dziejow polskich, 1885, с. 134.

Гоголев, Басань, Козелець, Остр и инніе места до самого Нежина наклоняет приклонивши далее поступает, что не басни — одна прямая правда; с сее тож стороны мы прибывши у Кременчука Днепр с войском немалыми корунными при его милости пану хорунжем корунном смотрены и нещодными татарскими и козацкими“¹.

Король довго стояв у Острі, вичікуючи, поки на флангах будуть розбиті залоги противника. Далі він мав разом з Собеським, що діяв з Тетерею на південній частині Лівобережжя, і з Пацом і Сапегою, які спустошували Білорусію, зійтися під Путивлем і рушити до кордонів Російської держави.

Хоч на протязі всіх попередніх военных операцій на Лівобережжі польське військо не зустріло серйозного военного опору, крім активної оборони населенням своїх міст, все ж Яну Казіміру було ясно, що, не маючи міцного тилу, він не може серйозно думати про перемогу. До того ж і військо в поляків була недостатня кількість: при самому королі було тільки три кінних полки, в них по 25 хоругов чоловіка по 50—60, і лише 300 чоловіка піхоти; у гетьмана Потоцького — три полки кінних козацьких, чотири тисячі піхоти і дві сотні гусарів; у Чарнецького — три хоругви гусарів, три козацьких полки, що склалися з 36 хоругов, по 60—80 чоловіка, і коло 400 драгунів; у Пісочинського — 9 рот німців, три полки поляків, що склалися з 800 чоловіка. Татар було 5 тисяч, литовського війська під командою Паца і Сапеги 14 тисяч. Щоб обманним шляхом притягти на свій бік українське населення, Ян Казімір викупував у татар полонених українців і відпускав їх додому; жовнірам було суворо заборонено чинити насильства над українською людністю². 29 грудня 1663 р. король видав універсал київському міщанину Парфенові Костюковичу про дозвіл вільно торгувати в усіх польських містах і дав пільги на звільнення від усяких військових повинностей³. Цим король, маючи недостатні військові сили, хотів поповнити ряди своїх прибічників з України.

3. НАСТУП КОРОЛЯ НА ГЛУХІВ

Пробувши довгий час в Острі (20—30 грудня), „в суботу перед новим роком“⁴ Ян Казімір вирушив з військом з Остра до Ніжина. Населення Ніжина мужньо обороняло своє місто, бо тут, як каже літописець, „войска его царского величества

¹ ГАФКЭ, там же, стовб. 527, арк. 316—319.

² Соловьев, История России, кн. XI—XV, вид. „Общественная польза“, с. 129—130.

³ ГАФКЭ, Реестр малороссийских подлинных грамот и писем от духовных и светских лиц Малой России. № 132/147.

⁴ Plater, т. IV, сс. 134—135.

не мало било и замок осажен порядне, также в городе козацтва много било: полк ніжинський и зінковський и волости загнанне, и не хочачи, подобно міста згубити, бо замку трудно узяти з людом его царского величества“¹. Не здобувши Ніжина, король рушив на Олишівку, а потім на Солтикову Дівицю². Під Солтиковою Дівицею 25 грудня (в день різдва руського) стався упертий бій. Поляки декілька днів здобували містечко. Не витримавши натиску головних сил польської шляхти і татар, місто мусило здатися, зазнавши величезної руйни і масового знищення людності. Подібний опір вчинило місто Мена, куди рушило польське військо після взяття Дівиці. Мусили здатися королю також Сосниця, Нові Млини. Спід Нових Млинів король пішов до Батурина³, де з ним мали зійтися загони Чарнецького й Тетері. Цікаво, що Богун в самий розпал наступу Яна Казіміра не виявляв жодної активності.

Батурин, одна з найміцніших фортець, був укріплений великою залогою царських військ і козаків Брюховецького, які вчинили королю великий опір. Облога Батурина не дала полякам позитивних наслідків, бо місто було укріплене валами. Стрільянина з міста завдавала шляхті великої шкоди, і король змушений був залишити фортецю й рушити далі, до Коропа, який був обложений 8 (18) січня⁴. В цей же день до Коропа, для з'єднання з військом Яна Казіміра, прибув Ян Собеський з загонами татар і частиною козацького війська⁵. Тетеря, що під час наступу на Глухів не був у війську короля, мусив вирушити на Правобережжя⁶ для придушення нових народних заворушень і розправи з опозицією старшин, яка відновила свою діяльність на чолі з колишніми гетьманами — ченцем Юрієм Хмельницьким і Іваном Виговським. Перед тим, як король дістався до Коропа, до міста підступив козацький загін на чолі з полковником Гуляницьким, що був у таборі Тетері. Але наступ Гуляницького дав жалюгідні наслідки⁷. З прибуттям на допомогу Гуляницькому королівських військ, 18 січня, Короп був узятий поляками. 21 січня піддався Кролевець — „Кролевець поклонился, в котрих городах залогі свої король розказал класти, а сам простовал під Глухов, містечко пограничне, которое жадною мірою не хотіло ся здати“ — записав козацький літописець⁸.

Наступ Польщі на російську територію загрожував і з боку кордонів Білорусії.

¹ Літопис Самовидця, с. 80; *Latopis Jerlicza*, т. II, с. 84.

² *Plater*, т. IV, с. 137.

³ Там же, с. 136.

⁴ *Korzon, Dola i niedola...*, т. I, с. 199.

⁵ *Plater*, т. IV, с. 137.

⁶ Там же.

⁷ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 559, арк. 216.

⁸ Літопис Самовидця, сс. 81—82.

На час виступу Яна Казіміра з Остра польсько-литовські війська на чолі з Пацом вирушили з Прудека через Рославль¹ до Брянська з тим, щоб просуватися одночасно з королем північним шляхом на Москву. Сапега під Рославль не пішов, а повернувся до Польщі, передавши свої полки писареві Полубинському². План був такий: король взявши Глухів і Путивль, мав наказати своїм військам зійтися з литовськими військами Паца в Севську і єдиною суцільною колоною наступати на Москву. Про це докладно повідомили 11—12 січня дев'ять чоловіка з різних російських полків, що були в полоні у Паца. Повернувшись до Брянська, вони подали такі відомості: Пац, що мав війська тисяч з 15, стояв з тиждень під Рославлем, наступ на який був для нього невдалий. Спід Рославля він пішов на Брянськ, думаючи „над Брянском промышляти“, а спід Брянська вирушити до Севська на з'єднання з королем. Полубинський з своїм полком вирушив на Почеп, щоб також з'єднатися з королем³.

Під Брянськом російське військо під проводом Барятинського завдало вдару одній з польських колон⁴. Під Путивлем стояли російські війська на чолі з князем Куденетович-Черкаським, князем Куракіним і Шереметевим⁵, які перегородили шлях полякам до з'єднання. Король змушений був повернути до Глухова і залишити це невелике укріплене містечко.

4. БОЇ ПІД ГЛУХОВОМ. РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ВІЙСЬКА

В Глухові стояли козацька залога на чолі з Дворецьким⁶ і гарнізон російського війська під командою Авраама Лопухіна⁷. 29 січня почався штурм. В першому підступі під укріплення польське військо зазнало великих втрат: „Wiele ludzi znacnych mianowicie z infanteryi oficerów zginęło, wiele rozstrzelanych“⁸ — пише учасник цих боїв. Спіймані „язики“ на допиті показували, що жителі Глухова готові боронитися до останнього, а не здатися⁹. Перші невдалі підступи під Глухівську фортецю провадив Чарнецький з своїм військом. Згодом облогу взяв на себе король. З двох боків під насипані міщанами вали були підкладені міни, але підриг не дав

¹ Roszobut, т. III, с. 71.

² ГАФКЭ, там же, стовб. 559, арк. 66.

³ Там же, арк. 63—66.

⁴ *Historija panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*, Poznań 1840, с. 264.

⁵ *Latopis Jerlicza*, т. II, с. 83.

⁶ *Plater*, с. 138.

⁷ Акты ЮиЗР, т. V, с. 195.

⁸ *Plater*, там же.

⁹ *Dzieje panowania Jana Kazimierza*, т. II, с. 11.

позитивних наслідків: поляки, що кинулися крізь руїни валу, зустріли жорстокий опір населення. Проходи між стінами валів були усипані трупами¹. До міста тяжко було дістатися, бо за першим валом ішов рів, а далі знову вал, насипаний жителями. Козаки, що були на стороні поляків, на чолі з Богуном, змовившись з глухівськими козаками, не допомагали полякам; удаючи з себе прихильників польського наступу, вони стріляли вгору, зчиняючи галас. Козаки намагалися стріляти так, щоб не влучати в населення, яке провадило уперту боротьбу і героїчну оборону, а польських жовнірів, що підіймалися на вал, оборонці міста розстрілювали. Докладні відомості про облогу і героїчну оборону Глухова дають не лише польські джерела. Так, російський уряд в лютому 1664 р. одержав відписку з Рильська від Лаговчина. В ній Лаговчин разом з повідомленням про те, що під Рильськом час від часу з'являються поляки, татари і „зрадники черкаси“, доповідав, що з Глухова прибули один з драгунів Анафрейка Юшин і селянин с. Сваркова Глухівського повіту, Хома Степанов. За словами Юшина, 10. І (очевидно, старого стилю) він був у Глухові, і при ньому під місто підійшов з військом польський король і обліг місто. Було на Глухів два великих приступи „и подкопы многие“². В відписці розповідається про цікаві епізоди в стані обложених козаків, про їх витривалість, міць і героїзм, — все те, що було характерне для українського козацтва цієї епохи. Так, після підступу польських військ, як розповідається у відписці, сотники, отамани „Васка Уманец с товарищи хотели королю Глухов здати и полковника Василя Дворецкого видати. И осадные де, государь, мелкие люди глуховцы, — так говорилося в відписці, — и твоих в. г. пограничных городов уездные люди, которые сидели в осаде в Глухове, тех сотников и атаманов Васку Уманца с товарищи больше двадцати человек переймали и полковника Василия Дворецкого у них отняли и тех изменников побили“³. Паралізувавши таким чином польську агентуру всередині обложених, глухівські жителі відстояли своє місто, і фортецю, яку поляки називали „курником“, Ян Казімір не взяв. Становище польсько-шляхетських нападників було скрутне. Деякі польські радники умовляли короля зняти облогу. Але войовничий Чарнецький настоював на продовженні її, і король під впливом Чарнецького, а також сподіваючись на допомогу литовського війська й татар, вирішив „tego kurnika nie odchodzić“⁴.

В той час, як на протязі зими 1663—1664 р. Ян Казімір, перетворивши Чернігівщину й Полтавщину в арену війни за

¹ Там же, с. 13.

² ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 559.

³ Там же, арк. 205.

⁴ P l a t e r, т. III, с. 138.

відновлення польсько-шляхетського панування на всіх українських землях і для створення на Лівобережжі України плацдарму проти Російської держави, провадив криваву розправу над непокірним українським людом, на півдні України й на Правобережжі розгорталася нова хвиля народних повстань проти Речі Посполитої. Як завжди в такі моменти, Запоріжжя стало осередком поширення народного незадоволення і протесту, що виливався в стихійні селянсько-козацькі заворушення і повстання. Військову силу Запоріжжя добре розуміли урядові кола як Російської держави, так і Речі Посполитої, яка намагалася впливати на запорожців через Тетерю.

На Запоріжжі в цей час постійно перебував з військовою залогою представник царського уряду, стольник воевода Г. Косагов. Він весь час інформував свій уряд про становище на Запоріжжі, одночасно уважно стежив за тим, що чинили й могли вчинити сусіди запорожців, спільники польського короля — кримські татари. Протягом жовтня і листопада 1663 р. Косагов сповіщав про наміри кримського хана йти на допомогу польському королю, щоб завоювати Україну і вдертися в межі Російської держави. Своїми листами Косагов вносив ясність у хід справ, що розгорталася на Запоріжжі і на всій Україні¹.

В самий розпал боротьби на Лівобережній Україні проти шляхетського вторгнення запорізький отаман, один з найактивніших ворогів польської шляхти, Сірко поставив собі мету затримати виступ кримського хана. Зібравши запорожців разом з російськими „ратними людьми“, він вчинив військовий напад на Перекоп. Тактика Сірка і Косагова була умілою як з погляду стратегії боротьби проти польсько-шляхетського нападу, так і з погляду впливу царського уряду на Запоріжжя. В цьому поході взяли участь усі сили, які можна було згуртувати на півдні. Разом з запорожцями в поході на Крим активну участь брали донські козаки. 5 грудня 1663 р. до Москви прибули запорізькі посланці Іван Гладкий і Роман Книш, з якими було 10 запорізьких і двоє донських козаків². Ця делегація повідомила, що в жовтні 1663 р. кошовий отаман Сірко і стряпчий Григорій Косагов ходили під Перекоп, взяли його і порубали в ньому багато татар³. Через цей напад татарському ханові не вдалося вирушити з Криму на допомогу королю. Король змушений був стояти в Острі, чекаючи приходу хана до різдва, а потім самому вирушити до кордонів Росії.

В зв'язку з активними діями польсько-шляхетської агентури, серед запорожців іноді бували хитання. Листи Тетері,

¹ Акты ЮиЗР, т. V, с. 139.

² Там же.

³ Там же, с. 140.

що попадали на Січ, викликали серед козаків певне замішання. В тяжкому стані перебувала й царська залога на чолі з Косаговим. Косагов інформує царя про хитке становище на Запоріжжі. Він пише, що Тетеря присилав на Запоріжжя „прелестные листы“, і ці листи читали на раді, „и запорожские, государь, казаки половина не хотели и слушать, а иные, государь, тому и рады стали“, що на Запоріжжі настали „штатости“ великі, і кошовий Сірко і він, Косагов, з царськими ратними людьми чекають всяких несподіванок¹.

Все таки за досить короткий час хитке становище на Запоріжжі вдалося ліквідувати. В надісланій на Запоріжжя Косагову царській грамоті говорилося, що царем вжиті заходи до повернення російських військових людей, які втекли на Січ, а Брюховецькому дано завдання наповнити Запоріжжя людьми з України і стояти до кінця проти шляхетських підступів в цій степовій твердині.

Невдачі польського короля під Глуховом, заворушення на Правобережжя відвертали від Запоріжжя увагу польських керівних кіл, яким не вдалося досягти на Січі бажаної мети — перетягти запорожців на свій бік. Слабкість і виснаження польських військ на Лівобережжі, недопущення головних сил кримських татар на чолі з ханом до з'єднання з польськими військами на Україні зміцнили сили запорожців і активізували їх до воєнних дій проти Польщі. Сіркові і Косагову вдалося зібрати військові сили і в грудні 1663 р. разом з калмиками напасти на Крим і затримати похід хана на Україну. Про це Косагов повідомляв царя: „Кошевой Иван Серко с запорожскими казаками и я, холоп твой, с твоими великого государя ратными людьми и с калмыки ходили в декабре месяце под Перекоп, и милостию, государь, божиею, а твоим великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малыя Росии самодержца щастьем Карачбея с Перекопскою ордою под Перекопом побии, — и для де, государь, того хан на Русь в войну не пошел и нынешней зимы не пойдет“². 27 січня Косагов послав докладніше повідомлення про перемогу Сірка й російських військ під командою Косагова над кримським ханом. З неї ми дізнаємось, що спільно з запорожцями, крім калмиків і російських військових людей, в поході на Крим брали участь донські козаки, що Іван Сірко з кінними козаками і він, Косагов, з „ратними людьми“ і з калмиками ходили під Перекоп, щоб перешкодити ханові вирушити на допомогу польському королю; сповіщалося, що в боях з татарами відбито багато російських полонених і що в цих боях убиті Карачбей, його брат і племінник³.

¹ Там же, с. 142.

² Там же, с. 150.

³ Там же, сс. 148—149.

Отже напади Сірка на Крим привели до того, що було потрібне царському урядові для вдару проти Яна Казіміра на Лівобережжі: спустошення козаками татарських улусів припинило похід кримського хана з ордами на Україну. Дії Сірка на півдні України стали загрозою для польської шляхти в тилу. Нагнавши великого страху на татар і забезпечивши від них Запоріжжя військовою силою козаків і російських військових людей, Сірко 8 січня 1664 р. вирушив до Буга і Дністра, щоб підняти повстання проти польської шляхти в тилу. Одночасно він послав загін запорожців на Лівобережжя на допомогу Брюховецькому, який під час облоги Глухова вів уперті бої навколо Батурина. Сірко вирішив в першу чергу розгромити ставленика польського короля, правобережного гетьмана Тетерю. Для цього він вчинив похід на гетьманську столицю Чигирин і підіймав народ на боротьбу проти польської шляхти.

Брюховецький, зібравши військо з лівобережного населення, підкріплений запорожцями і з'єднавшись з Ромодановським, вирушив на допомогу обложеному населенню Глухова. Прибувши до міста, він став обозом за півмилі від нього. Королівські війська, виснажені вже облогою, під загрозою військових сил Брюховецького й Ромодановського і терплячи багато від населення, змушені були почати відступ¹.

Знявши облогу Глухова, король пішов під Севськ, де робив огляд своєму війську². Шляхта продовжувала ще свої бундючні заміри нападу на „московські землі“. Але військо Брюховецького й Ромодановського йшло по їх слідах і не дало довго затриматися королю в Севську. Крім того, на Севськ наступало російське військо на чолі з князем Черкаським, про що король був повідомлений ще напередодні відходу від Глухова³. Простоявши з тиждень під Севськом, король вирядив декілька загонів на чолі з Полубинським і невелику групу татар на чолі з мурзою Сатаніком до кордонів Російської держави⁴. Давши завдання спробувати вторгнутися знову в російські землі, він поспішно відступив до Новгород-Сіверського на Десні. Польське військо голодувало і гинуло; крім того, йому загрожувала весняна повінь — лід на річках ламався, ґрунт ставав непереборним для виснаженої кінноти й артилерії. Особливо поспішав король форсувати Десну, що перешкоджала йому відступати від настигаючого війська Брюховецького, яке 18 (28) лютого наблизилось на три милі до Десни, біля Новгород-Сіверського⁵.

¹ Летопис Величка, II, сс. 81—82.

² Balinski, Pamiętniki historyczne, 118—119; Poczebut, т. III, сс. 75—77; М. Н. Петровський, До Історії Руїни, сс. 16—17, Ніжин 1928.

³ Plater, т. III, с. 143.

⁴ Там же, сс. 154—155.

⁵ Poczebut, т. III, с. 81.

Король намагався взяти Новгород-Сіверський, але населення стало на активну оборону міста. 18 (28) лютого новгород-сіверські козаки зробили вилазку і вступили з поляками в бій¹.

В обороні міста взяло участь все населення. Чернігівський єпископ Лазар Баранович, якого царський уряд через доноси Брюховецького підозрівав у зраді, став на бік антипольського руху. Даремні підозріння в Москві, викликані доносами Брюховецького як на „блюстителя“ Київської митрополії єпископа Мефодія і печерського ігумена Інокентія Гізеля, так і на чернігівського — Лазаря Барановича, примусили царський уряд встановити нагляд над Барановичем і навіть вдатися до виселення його² з Новгород-Сіверського через страх зради при наступі поляків. Але Баранович ще до приходу короля збирав відомості про рух польських військ і передавав їх воеводі, а також умовляв місцеве населення не зраджувати царя і битися проти польського короля³. Баранович на час оборони Новгород-Сіверського перебрався з монастиря до міста. Факт участі всіх верств людності в боротьбі проти польсько-шляхетського нападу говорить про те, що шляхетське панування, як панування іноземне, було не нависне переважній більшості народу, незалежно від його становища в суспільстві.

Становище короля було дуже тяжке: з одного боку наступали Брюховецький з Ромодановським, з другого — новгород-сіверці загородили шлях переправи через Десну і не пустили до міста⁴. В королівському таборі давно вже готувалося внутрішнє повстання козаків наказного гетьмана Богуна. Ще під час облоги Глухова Богун провадив переговори з глухівськими козаками про те, щоб в слушний момент спільно вдарити на поляків і розгромити їх. Козаки під час облоги організовано відмовлялись битися проти „братії своєї“⁵. В розпалі боротьби новгород-сіверців за оборону міста і наступу Брюховецького в напрямку Десни Богун зносився з Брюховецьким і царськими властями. Через нього Брюховецький і Ромодановський знали про все, що діялось у польському таборі. За словами ж польського літописця, через хитру політику Богуна, який провадив підривну роботу в польському війську, за весь час війни 1663—1664 рр. не загинуло стільки людей, скільки в боротьбі за Глухів⁶. Під Новгород-Сіверським Богун дав запевнення Брюховецькому

¹ Там же, с. 90.

² Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских, кн. II (165), сс. 258—259.

³ Там же, сс. 259—260.

⁴ Летопис Самовидця, с. 83.

⁵ Plater, т. III, с. 142.

⁶ Latopis Jerlicza, т. II, с. 90.

й Ромодановському, що як тільки вони розгорнуть активний наступ, він разом з своїми старшинами і з усіма козаками вдарить на поляків з тилу і буде „zradziwszy króla z tyłu bić wszystko wojsko“. Коли про це дізналися в польських керівних колах, всі причіники Богуна були спіймані і розстріляні. Розстріляний був також і Богун¹.

Правдивість цих свідчень підтверджує і другий польський очевидець і учасник кампанії. У Почобута записано: „W tem też po Bohunie pułkownika kozaków króla Jegomości zdradziw się pokazała kturego wzięto pód warte zaraz, a potem w pre-dzim razie kazawszy mu umrzeć“².

Про долю Богуна знали і в таборі російському. Так, взявши в одній із сутичок з поляками „язиків“, Ромодановський дістав відомості про все, що діялось на Десні, в польському війську. „Язики“ оповідали, що Богун сидить під арештом — „за приставкою“ четвертий день „и приговорил де ево король казнить смертю“³. Богун був заарештований 27 лютого⁴, а через кілька днів був виконаний вирок польського військового суду про розстріл його.

Складність ситуації, в яку попали польські війська на чолі з Яном Казіміром на кінець лютого 1664 р., примусила їх спішно відступити до польських кордонів через Білорусію. Відступ цей був втечею. Лише тяжке становище в війську заважало польській шляхті швидко втікати з України. На кожному кроці шлях польським військам перетинали повсталі селянство і міщани. Навколо Новгород-Сіверського точилась уперта боротьба. Сотники й отамани міста і тисячі народу виходили озброєні хто чим міг, щоб відрізати ворогам шлях до відступу⁵. Король, що стояв у монастирі біля Новгород-Сіверського, недолічившись під час огляду війська під Сіверським більше шести тисяч⁶, покинутий ордами, мусив готуватися до відступу в напрямку Стародуба через Десну, на якій починався скрес. Люди й коні лишилися без харчів. Коні годувалися корою, а то гризли й дерево, люди їли трупи загинулих коней⁷. Польські війська були цілком відрізані від своєї землі. Ян Казімір в листах до своєї дружини Марії Людвіки докладно розповідає про те становище, в якому він опинився з військами на Чернігівщині. Король не мав навіть змоги відправити кур'єрів з листами, бо всі жителі сіл і міст, через які треба було проїжджати кур'єрам, повстали. Не можна ні пером описати, — пише в одному

¹ Latopis Jerlicza, т. II, сс. 90—91.

² Poczo but, с. 81.

³ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 527, арк. 55—60.

⁴ Korzon, Dola i niedola..., т. I, с. 206.

⁵ Pamiętniki historyczne w dziennikach domowych Obuchowiczow i Cedzowskiego, Wilno 1859, с. 120.

⁶ Там же, с. 122.

⁷ Poczo but, с. 82.

з листів король, — ні словами переказати тих мук, яких знавало військо. Величезні сніги, а на ріках лід, що вже скрес, але не цілком зламався, унеможлиблювали рух взагалі. В лісах і на дорогах військо втратило обози з харчами й фуражем, тікаючи від повстань місцевого населення¹.

Польське військо, намагаючись переправитись через Десну, кинулось укладати міст, бо на ріці вже почав ламатися лід. Швидко наступав з козаками і російським військом Брюховецький, який завдав полякам великої поразки. Докладно про бій розповідають учасники його Почобут і Обухович². Але ці оповідання більше стосуються подій в загонах, в яких перебували автори записок. Дійшли до нас і інші свідчення. Польські джерела недосить виразно говорять про перемогу Брюховецького. Докладніше розповідає про це відписка Хлопова царю, одержана в Москві 3 (13) березня. Хлопов 21 лютого (2 березня) (час боїв збігається з датами польських свідчень) повідомляв, що Брюховецький разом з російськими військами, Хлопов з своїм полком і „ратні люди“ околничого воеводи князя Ромодановського з присланим до нього підкріпленням і з козаками гетьманського війська розгромили королівські частини, а людей польських і литовських, а також німців побили. Війська Брюховецького і Ромодановського на протязі п'ятнадцяти верст, до самої Десни, сікли й били їх; прогнавши поляків за Десну, вони продовжували бити їх і далі, а на ніч розійшлися, і королю вдалося перейти на другий берег. Війська Брюховецького й Ромодановського розташувалися по цей бік ріки. Від 21 лютого (2 березня), продовжує далі реляція Хлопова, весь час точилися бої, в результаті яких Ян Казімір з усіма коронними і литовськими військами, з німецькими полками і з кримськими татарами 24 лютого (5 березня) відступив і пішов до Дніпра³. Подібна ж відписка була одержана в Москві від Ромодановського. Король мусив відступити до Могилева⁴. Дійшовши до Дніпра, він рушив у Литву, до Вільно, а Чарнецький понад Дніпром повернув знову на Україну. Польські недобитки, босі, голодні, втратили всі свої „скарби“, як каже літописець, потопивши гармати в Дніпрі. Сам канцлер і воевода ледве врятувався і повернувся до Нових Млинів. Тут повстало селянство — *chłopi* — відібрало весь провіант і все майно, що везли з собою шляхтичі: „skarbnе wozy z pieniedzami ze srebrem stolowem, kilko cugow poszostych koni poszarпали chłopi, przy którym skarbie pszepadło i pozabijano do dwustu człowieka“⁵.

¹ Kwartalnik historyczny, V, 1891, Czermak, Listy Jana Kazimierza, s. 26.

² Pocobut, ss. 81—84; Baliński, Pamiętniki historyczne, ss. 122—124.

³ ГАФКЭ, Белгородский стол, стовб. 539, арк. 2—3.

⁴ Latopis Jerlicza, s. 91.

⁵ Там же.

Розгром польсько-шляхетського війська на Десні був кінцем походу Яна Казіміра на Лівобережну Україну. На протязі березня 1664 р. на Лівобережжі були ліквідовані рештки шляхетських загонів, що лишилися, як окремі острівці, по шляхетських маєтностях. Уперта і жорстока боротьба перекинулася на правий берег Дніпра, де розгорнулася могутня хвиля всенародного руху проти шляхетських нападників. Народ, що став на боротьбу, хотів ліквідувати всяку можливість реставрації польсько-шляхетського ладу на всій території України, по обидва боки Дніпра.

Таким чином, похід Яна Казіміра в 1663—1664 рр., який польські історики порівнювали з походом Наполеона на Росію, похід, задуманий польсько-шляхетською правлячою групою в 60-х роках XVII століття, закінчився крахом.

Розгром польсько-шляхетського наступу і вся боротьба проти Речі Посполитої після приєднання України до Росії показали економічну і політичну слабкість польської шляхетської держави. Зеніт її могутності і політичного розквіту кінчився в середині XVII ст.

Річ Посполита трималася на нелюдському гнобленні селянства на величезній території українських земель. Повалення польського панування на цих землях в 1648—1654 рр., зруйнування магнатського і величезний піддрив шляхетського землеволодіння на Україні завдали разючого вдару всій системі польсько-шляхетського економічного і державного панування. Величезні поразки в війнах Польщі з козацтвом, а з 1654 р. з Росією і Швецією знесли й до того недосить міцну військову могутність її. Політична розбещеність шляхти в державному управлінні, відсутність централізованого державного і військового апарату, відсутність регулярної армії заважали зміцненню феодальної польської держави в цілому.

Загалом Польща, не зважаючи на її зовнішній блиск, в XVII ст. стояла на низькому порівнюючи з її сусідами рівні економічного, політичного і військового розвитку.

Україна, провадячи боротьбу за свою незалежність, була сильна піднесенням всенародного руху проти довголітнього польсько-шляхетського гноблення. Сила загальнонародного руху завдала польській шляхті одного за одним разючих ударів як під час приєднання України до Росії, так і в перше десятиліття політичного підкорення України російському самодержавству.

Ненавість українського народу до польської шляхти й до всієї системи її іноземного панування була основним поштовхом до піднесення мас на боротьбу проти неї. Важливим моментом, що визначив перемогу в цьому остаточному пункті війни з Польщею, були нові спільні дії України і Росії. Перед цією військовою силою, безперечно, не могла встояти

Польща, до того розшарпана й знесилена, що нездатна була на серйозні операції.

Розгром походу Яна Казіміра визначив дальший шлях капітуляції феодально розпорошеної шляхетської Польщі перед централізованою Російською державою. Перемога в 1663—1664 рр. ще раз показала, що Польща не може піднятися до колишньої своєї могутності і мусить відійти в другорядну шеренгу держав на Сході Європи.

З М І С Т

I. Становище України в перші часи після приєднання її до Росії

1. Внутрішні соціально-політичні відносини в перші роки після приєднання 3
2. Війна проти Польщі 1654—1656 рр. 12
3. Віленська угода 21
4. Обрання нового гетьмана 23
5. Повстання проти польсько-шляхетської політики Виговського 30
6. Гадяцька угода. Крах політики Виговського 34
7. Переяславська рада 1659 р. 44

II. Внутрішня боротьба серед козацтва на початку 60-х років XVII ст.

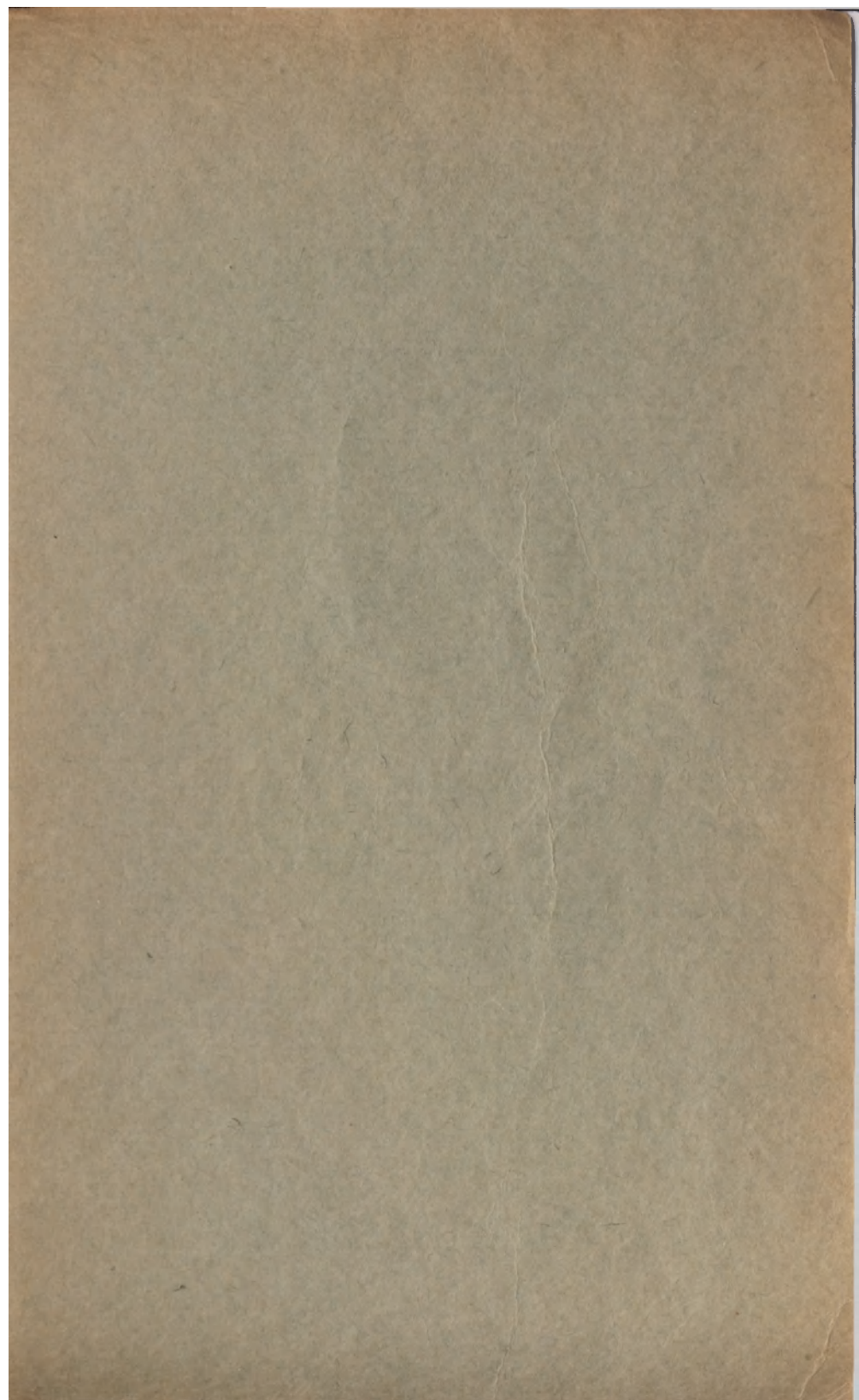
1. Земельні надання. Причини хитання козацтва 50
2. Битва під Чудновом. Слободищанський трактат . . . 57
3. Народні заворушення 1661—1663 рр. 68
4. Чорна рада в Ніжині 1663 р. 82

III. Розгром війська Яна Казіміра на Лівобережній Україні

1. Підготовка походу Яна Казіміра на Лівобережжя . . 88
2. Розгортання шляхетського наступу на Лівобережжя . 101
3. Наступ короля на Глухів 104
4. Бої під Глуховом. Розгром польсько-шляхетського війська 106

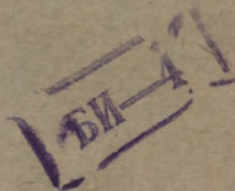
Б. Ф. 415 Зам. 1322. Тираж. 6000+70. Друк. арк. 7¼. Авт. арк. 8,1 Друк. зн. в 1 друк. арк. 44,7 т. Підписано до друку 22/II 1941 р.

Друкарня АН УРСР, Львів, Оссолицьких, 11

Ціна 4 крб. 50 коп.

Н. МАРЧЕНКО
БОРЬБА РОССИИ И ПОЛЬШИ
ЗА УКРАИНУ
(1654—1664 гг.)
(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

ПРИЙМАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ І ПЕРЕДПЛАТИ

на всі видання Академії Наук УРСР провадиться
в книготорговельному секторі Видавництва
Академії Наук УРСР (Київ, вул. Чудновського, 2)

ПРОДАЖ ВИДАНЬ

у наукових книгарнях Академії Наук УРСР:
Київ, вул. Леніна, 12; Львів, Ринок, 10, і по всіх
книгарнях Книготоргу, КОГІЗ-у та Потребко-
операції

Друкарня Академії Наук УРСР у Львові.

Ціна 4 крб. 50 коп.

БІБ-ЛІОТ

Н. МАРЧЕНКО
БОРЬБА РОССИИ И ПОЛЬШИ
ЗА УКРАИНУ
(1654—1664 гг.)
(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

ПРИЙМАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ І ПЕРЕДПЛАТИ

на всі видання Академії Наук УРСР провадиться
в книготорговельному секторі Видавництва
Академії Наук УРСР (Київ, вул. Чудновського, 2)

ПРОДАЖ ВИДАНЬ

у наукових книгарнях Академії Наук УРСР:
Київ, вул. Леніна, 12; Львів, Ринок, 10, і по всіх
книгарнях Книготоргу, КОГІЗ-у та Потребко-
операції

Друкарня Академії Наук УРСР у Львові.

М. МАРЧЕНКО: БОРЬБА РОССИИ И ПОЛЬШИ ЗА УКРАИНУ (1654—1664 гг.)

419

М. МАРЧЕНКО

**БОРЬБА РОССИИ И ПОЛЬШИ
ЗА УКРАИНУ**
(1654—1664 гг.)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ—1941